

ZBYSZKO CHOJNICKI

UWARUNKOWANIA ROZWOJU REGIONU NADGRANICZNEGO Koncepcje i założenia teoretyczne

Wstęp

Celem pracy jest przedstawienie problematyki rozwoju regionu nadgranicznego. Region nadgraniczny lub pograniczny jest regionem terytorialnym wchodzącym w skład danego państwa lub kraju, który poprzez granicę państwową graniczy z innym państwem, a więc położony jest po jednej stronie granicy państwa. Od regionu nadgranicznego lub pogranicznego należy odróżnić region transgraniczny lub przygraniczny, który wchodzi w skład dwóch lub więcej państw, a więc położony jest po obu stronach granicy państwowej [por. Z. Rykiel, 1989; J. Gabbe, 1996]. Rozróżnienie to pozwala uniknąć nieporozumień terminologicznych, jakie dość często występują w rozważaniach dotyczących regionów związanych z granicą państwa.

Regiony terytorialne w ujęciu systemowym są terytorialnymi systemami społecznymi. Terytorialne systemy społeczne stanowią główne składniki terytorialnej organizacji sfery społecznej, różnicującej ją przestrzennie. Określić je można jako systemy społeczne, w których zbiorowość ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje określone terytorium [Z. Chojnicki, 1988]. Systemy te integrują terytorialnie wszystkie inne systemy społeczne wchodzące w ich skład i zawierają główne podsystemy funkcjonowania społeczeństwa: ekonomiczne, kulturowe i polityczne. Terytorialne systemy społeczne występują w postaci trzech rodzajów jednostek terytorialnych: 1) państw, 2) regionów terytorialnych, 3) lokalnych systemów terytorialnych. Tak więc regiony terytorialne stanowią podstawowe jednostki strukturyzacji i organizacji przestrzennej w skali subkrajowej.

Regiony terytorialne przybierają charakter regionów administracyjnych w wyniku ich instytucjonalizacji jako administracyjnych jednostek państwa

kraju. Instytucjonalizacja ta polega na nadaniu *de iure* statusu administracyjnego regionowi, określaniu jego funkcji, a zwłaszcza kompetencji w zakresie administracji publicznej i specjalnej oraz wyznaczaniu jego granic terytorialnych, a więc nadaniu mu charakteru administracyjnego lub ściślej – regionu administracji ogólnej. Uzyskanie statusu administracyjnego nadaje więc regionom terytorialnym charakter regionów administracyjnych. W warunkach obecnego ustroju terytorialnej organizacji kraju regionami administracyjnymi są województwa, chociaż nie wszystkie mają w pełni wykształcone cechy regionów terytorialnych [por. Z. Chojnicki, 1996].

Rozwój społeczno-gospodarczy regionu terytorialnego jako ogółu przemian o charakterze ukierunkowanym może być rozpatrywany w dwóch aspektach: procesowym i finalnym [por. Z. Chojnicki, 1989]. W aspekcie procesowym chodzi tu o takie warunki i czynniki kształtujące rozwój regionu i jego wzrost, które zmieniają jakościowo i ilościowo jego składniki i strukturę. W ujęciu finalnym chodzi zaś o to, ku czemu ma zmierzać rozwój regionu, o pewne wyróżnione stany i sposoby ich realizacji. Oba te podejścia są komplementarne i stanowią podstawę analizy i charakterystyki rozwoju regionu nadgranicznego.

Problematyka rozwoju regionu nadgranicznego dotyczy przede wszystkim pogranicza zachodniego i obejmuje dwa zagadnienia:

- 1) charakter regionu nadgranicznego,
- 2) główne problemy rozwoju regionalnego.

1. Charakter regionu nadgranicznego

Ujęcie regionu nadgranicznego, stanowiącego jednostkę podziału administracyjnego, tj. województwo, jako regionu terytorialnego pozwala scharakteryzować go całościowo i systemowo oraz ustalić jego istotne właściwości. Charakterystyka ta obejmuje: 1) podstawowe aspekty regionu terytorialnego, 2) podsystemy funkcjonalne regionu terytorialnego, 3) charakter i rolę granicy państwowej oraz 4) typy regionów nadgranicznych w ujęciu interakcyjnym.

1.1. Podstawowe aspekty regionu terytorialnego

Podstawowa charakterystyka regionu nadgranicznego jako regionu terytorialnego obejmuje jego trzy aspekty systemowe: 1) skład, 2) otoczenie oraz 3) strukturę relacyjną i przestrzenną [por. Z. Chojnicki, 1996, 1997].

Skład danego regionu jest zbiorem jego składników lub części, otoczenie jest zbiorem obiektów i obszarów nie stanowiących jego składników, a z którymi jednak jest powiązany, a struktura jest zbiorem relacji realnych, w szczególności

powiązań, jakie zachodzą między składnikami regionu oraz między nim a otoczeniem. Oprócz struktury właściwej złożonej z powiązań wyróżnia się strukturę przestrzenną złożoną z relacji przestrzennych [Z. Chojnicki, 1988 s. 492].

Podstawowymi **składnikami** konstytuującymi region terytorialny są: zbiorowość ludzi i terytorium regionu. Oprócz nich w skład regionu wchodzi różnorodne składniki kompleksowe. Istotne znaczenie wśród nich mają funkcjonalne podsystemy regionu wyznaczające charakter i rozwój regionu.

Zbiorowość ludzi jako podstawowy składnik konstytuujący region terytorialny występuje w trzech wymiarach: 1) demograficznym, 2) ekologicznym i 3) społecznym.

W wymiarze demograficznym ludność regionu stanowi dynamiczną populację. Jej struktura demograficzna, ruch naturalny i wędrowny oraz struktura etniczna są głównymi czynnikami kształtowania się i rozwoju regionu. Z kolei istotnym składnikiem tej populacji jest siła robocza, jej zasoby i kwalifikacje.

W wymiarze ekologicznym zbiorowość ludzi jest składnikiem systemu ekologicznego regionu złożonego z ludzi oraz otaczającego ją środowiska, tj. wyodrębnionej terytorialnie warstwy podłoża materialnego, naturalnego i sztucznego, które jest przedmiotem oddziaływania i oddziałuje na zbiorowość ludzi.

W wymiarze społecznym zbiorowość ludzką regionu określa jej aktywność i działalność. Aktywność ta przejawia się na czterech płaszczyznach: behawioralnej, funkcjonalnej, normatywno-instytucjonalnej i ideologicznej.

Na płaszczyźnie behawioralnej aktywność ta przejawia się w zachowaniach ludzi, zwłaszcza tych, które kształtują ich współzycie i skuteczne współdziałanie.

Na płaszczyźnie funkcjonalnej objawia się poprzez pełnienie ról społecznych w sferze działalności ekonomicznej, politycznej i kulturowej, tj. tworzenie głównej sieci strukturalnej regionu.

Na płaszczyźnie normatywno-instytucjonalnej występuje poprzez kształtowanie prawnych i instytucjonalnych form działalności.

Na płaszczyźnie ideologicznej natomiast wyraża się w kształtowaniu postaw i świadomości regionalnej.

Terytorium regionu stanowi wyodrębniony obszar powierzchni ziemi, a właściwie epigeosfery wraz z jej zasobami, tj. zawartością materialną, naturalną i sztuczną, podlegającą kontroli zamieszkujących go ludzi poprzez instytucje regionalne ukształtowane prawnie. Pojęcie terytorium nie ma charakteru czysto przedmiotowego, lecz relacyjny. Wyznaczają je stosunki społeczne między zbiorowością ludzi a obszarem powierzchni ziemi o charakterze posiadania, użytkowania i kontroli, wyłączające lub ograniczające działalność innych zbiorowości.

Terytorialny charakter regionu od innych terytorialnych systemów społecznych różni się przede wszystkim sposobem kontroli i względnego odosobnienia. Region cechują słabsze formy kontroli sprawowanej przez władze w ramach systemu

politycznego państwa i za pomocą specyficznych praktyk instytucjonalnych. „Regiony jako terytoria mają zawsze charakter polityczny w tym sensie, że powstają w wyniku umotywowanej działalności” [G. Häkli, 1994 s. 27]. Administracja regionu częściowo też znajduje swoje umocowanie w woli społeczności regionu w postaci samorządu.

Na płaszczyźnie terytorialnej następuje też względne odosobnienie regionu. Stopień domknięcia regionu w aspekcie politycznym zależy od zasięgu i „mocy” władzy regionu. Wyrazem tego jest charakter granic regionu, które nie są delimitowane w terenie, przebiegają według granic jednostek terytorialnych niższego rzędu oraz nie przecinają układów węzłowych miast.

Otoczenie w geograficzno-systemowym ujęciu regionu terytorialnego występuje w dwóch aspektach: wewnętrznym i zewnętrznym.

W ujęciu *wewnętrznym* lub *ekologicznym* otoczenie stanowi środowisko zbiorowości ludzi. W skład środowiska wchodzi ta część epigeosfery, między którą a zbiorowością ludzką zachodzi aktualne lub potencjalne oddziaływanie, tj. środowisko przyrodnicze złożone zarówno z obiektów nieorganicznych, jak i organicznych, oraz obiekty sztuczne, wytworzone lub ukształtowane w wyniku celowej działalności ludzi, tj. środowisko sztuczne. Z kolei obiekty przyrodnicze stanowiące część epigeosfery są różnorodnymi geosystemami lub biosystemami.

Środowisko przyrodnicze jest podłożem materialnym bytowania ludzi i zawiera bogactwa lub zasoby naturalne oraz substancje materialno-energetyczne (powietrze i promieniowanie), których stany fizyczne i chemiczne są odczuwalne przez organizmy i warunkują ich egzystencję [por. Z. Chojnicki, 1988 s. 500].

Środowisko sztuczne składa się z obiektów sztucznych stanowiących systemy techniczne, które są trwale związane z ziemią lub w niej zanurzone, a które niezależniają egzystencję ludzi i ich działalność w pewnym stopniu od warunków naturalnych. Tworzy ono wraz z zasobami przyrodniczymi istotną część bazy materialnej działalności ludzi.

Środowisko (zarówno przyrodnicze, jak i sztuczne) jest składnikiem budowy regionu terytorialnego, jest jednak środowiskiem ludzi, a nie regionu. Stanowi składnik relatywny, gdyż jego zawartość i zasięg, zwłaszcza środowiska przyrodniczego, zmienia się w zależności od charakteru oddziaływania między przyrodą a ludźmi i jest wyodrębnione w postaci terytorialnej.

Otoczeniem *zewnętrznym* lub *właściwym* są terytorialne systemy społeczne tego samego rzędu lub wyższego rzędu.

Otoczeniem regionu tego samego rzędu są te regiony, z którymi dany region jest powiązany wzajemnymi oddziaływaniami. Zbiór ten może obejmować trzy układy: 1) niektóre regiony danego kraju lub państwa, 2) wszystkie regiony danego kraju, 3) regiony spoza danego kraju. Pierwszy może tworzyć układ makroregionalny, drugi – układ regionalny kraju, a trzeci – układ transgraniczny.

Otoczeniem wyższego rzędu, czyli ponadregionalnym, jest państwo (kraj), w obrębie którego mieści się dany region. W przypadku regionu nadgranicznego, przygranicznego lub transgranicznego otoczenie wyższego rzędu obejmuje więcej niż jedno państwo.

Aktualnie zasięg i skład otoczenia tego samego rzędu wyznacza stopień otwartości regionu, potencjalnie natomiast sąsiedztwo i oddalenie innych regionów tworzących to otoczenie. Wysoki stopień zamknięcia regionu, a zwłaszcza jego domknięcia gospodarczego w rozumieniu K. Dziewońskiego [1967 s. 39] ogranicza oddziaływanie i izoluje od wpływu otoczenia. Dotyczy to też wpływu granic regionu jako barier osłabiających oddziaływanie oraz pokrywania się granic państwowych i regionalnych.

Strukturę relacyjną regionu, podobnie jak każdego terytorialnego systemu społecznego, stanowią relacje wiążące i integrujące elementarne i złożone składniki regionu. Ponieważ elementarnymi składnikami systemów społecznych są jednostki ludzkie, relacje zachodzące między nimi, a przede wszystkim powiązania i oddziaływania mają charakter podstawowy. W przypadku terytorialnych systemów społecznych dochodzą do tego jeszcze relacje ekologiczne. Tak więc podstawę struktury relacyjnej regionu terytorialnego tworzą: 1) stosunki społeczne, 2) działania transformacyjne oraz 3) oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne [por. Z. Chojnicki, 1988 s. 504].

Stosunki społeczne obejmują: a) stosunki pokrewieństwa oparte na pochodzeniu biologicznym lub stosunku prawnym, b) relacje komunikowania za pomocą określonych języków lub kodów, c) relacje udziału w dobrach i usługach, d) relacje uczestnictwa w działalności społecznej (ekonomicznej, politycznej i kulturowej). Stosunki te i działania realizowane są za pomocą różnych środków materialnych, a w szczególności urządzeń technicznych, których wydajność i efektywność może zmieniać ich natężenie i charakter.

Działania transformacyjne obejmują: a) przekształcanie środowiska przyrodniczego lub udostępnianie i przetwarzanie obiektów materialnych czy ich stanów w obiekty użytkowe (dobra materialne) i ich przemieszczanie, b) kształtowanie stanów umysłu ludzkiego lub uczuć ludzi w postaci wytworów lub dóbr kultury i usług (np. nauczania) oraz c) kierowanie, zarządzanie, planowanie i organizowanie działalności ludzi. Działania te stanowią podstawy ukształtowania głównych podsystemów funkcjonalnych występujących w ramach każdego terytorialnego systemu społecznego, tj. gospodarczego, kulturowego i politycznego.

Oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne występują w postaci sprzężeń człowiek – środowisko – człowiek. Tak więc zmiany środowiska przyrodniczego pod wpływem działalności transformacyjnej wywierają swój zwrotny wpływ na ontogenezę i egzystencję ludzi.

Faktyczna realizacja stosunków społecznych i działań transformacyjnych dokonuje się w ramach systemu normatywnego państwa, zwanego też strukturą

normatywną, wyznaczającego porządek społeczny. W obrębie systemu normatywnego wyróżnia się trzy rodzaje składników: 1) wartości i normy społeczne, 2) role i instytucje oraz 3) podsystemy normatywne i instytucjonalne [P. Sztompka, 1983 s. 128].

Systemy normatywne ukształtowane są terytorialnie i obowiązują terytorialnie. Jak stwierdzają to S. Gale i H. Atkinson [1979 s. 93] „społeczeństwa i prawa rządzące nimi przyjęło się uważać za zdefiniowane terytorialnie”. Terytorialne ukształtowanie systemów normatywnych, a zwłaszcza prawnego, odbywa się przede wszystkim w ramach państwa jako terytorialnego systemu społecznego i jedynie niektóre jego aspekty odnoszą się do regionu terytorialnego.

Równoległe jednak terytorialne systemy społeczne, państwo i region terytorialny są nieodłączne od systemów normatywnych oraz są funkcjonalnie i genetycznie z nimi związane poprzez ich instytucjonalizację.

Tradycyjnie już uznana teoria funkcji endo- i egzogenicznych zakłada, że w rozwoju regionu lub miasta decydującą rolę odgrywają funkcje egzogeniczne. Pogląd taki w odniesieniu do regionu nie wydaje się trafny. Oba typy działalności i oddziaływań endo- i egzogenicznych są ściśle sprzężone ze sobą i odgrywają ważną rolę w rozwoju regionu terytorialnego.

Strukturę przestrzenną regionu stanowią relacje przestrzenne zachodzące między obiektami wchodzącymi w skład regionu i jego otoczenia. Relacjami przestrzennymi, które strukturyzują przestrzenie strefy przyrodniczą i społeczną regionu, są: lokalizacje i rozmieszczenie obiektów, odległości między nimi, kierunki, zawieranie i sąsiedztwo, obszar, jego kształt i granice. Same relacje przestrzenne nie konstytuują regionu jako systemu, gdyż nie mają charakteru wiążącego, chociaż przez związki z relacjami wiążącymi warunkują kształtowanie regionu. Relacje i struktury przestrzenne wyznaczają też wymiary i organizację przestrzenną regionu tak w aspekcie wewnętrznym, jak i zewnętrznym w układzie regionalnym kraju.

Strukturę przestrzenną regionu rozpatruje się w dwojakim ujęciu: 1) dystrybucyjnym oraz 2) porządkującym.

W ujęciu dystrybucyjnym strukturę przestrzenną regionu wyznacza zbiór lokalizacji lub rozmieszczeń obiektów będących składnikami regionu i ich powiązań, określony w kategoriach relacji przestrzennych. Charakteryzuje ją za pomocą takich miar, jak: gęstość, potencjał populacji, miary rozkładów przestrzennych, wskaźniki koncentracji i lokalizacji, itp.

W ujęciu porządkującym strukturę przestrzenną określają pewne reguły społeczne i prawidłowości wyznaczające lokalizację obiektów i ich powiązania. Porządek przestrzenny jest składnikiem lub przejawem porządku społecznego. Prawidłowości, które go tworzą, mają zarówno charakter społeczny, jak i przyrodniczy, a reguły społeczne mają charakter aksjologiczno-normatywny.

Wywierają one wpływ przymuszający lub ograniczający w stosunku do ludzkich działań. W tym też zakresie kształtują porządek przestrzenny.

Szczególnym rodzajem porządku przestrzennego jest organizacja przestrzenna i ład przestrzenny [por. Z. Chojnicki, 1992].

Organizacja przestrzenna regionu stanowi jego faktyczną strukturę przestrzenną, która wykazuje porządek funkcjonalny, a więc pełni określone funkcje i służy określonym celom społecznym. Organizacja przestrzenna obejmuje zarówno aspekt dystrybucyjny, jak i funkcjonalny. Chodzi bowiem nie tylko o lokalizację obiektów, lecz także o ich charakter i rolę. Organizację przestrzenną regionu cechują pewne prawidłowości przestrzenno-funkcjonalne, odnoszące się do lokalizacji i rozmieszczenia poszczególnych rodzajów składników społeczno-materialnych (przemysłowych, rolniczych, transportowych) i osadniczych oraz do formowania całościowej struktury regionu poprzez procesy samoregulacji i regulacji. Stanowią one sztuczny porządek, choć będący wynikiem zarówno działalności spontanicznej, jak i regulowanej.

Ład przestrzenny regionu jest natomiast organizacją przestrzenną i sposobem funkcjonowania, który realizuje cele, wartości i kryteria racjonalności indywidualnej i społecznej. Racjonalność ta konceptualizuje się w postaci modeli ładu przestrzennego. Modele te konstruują układy przestrzenne oparte na optymalizacji pewnych funkcji, np. jakości życia, kosztów produkcji itp., lub zmniejszaniu dysfunkcji, np. konfliktów przestrzennych itp. Dotyczą bądź poszczególnych aspektów, np. ekonomicznego, bądź też mają charakter wielowymiarowy, łączący różne aspekty rozwoju regionalnego (społeczne, polityczne, ekonomiczne). Konstrukcja modeli ładu przestrzennego regionu w aspekcie ekonomicznym została zapoczątkowana przez A. Löschę [1940], a w ujęciu wieloaspektowym i całościowym przedstawiona przez W. Isarda [1969].

1.2. Podsystemy sektorowe regionu terytorialnego

Podsystemy te są głównymi podsystemami funkcjonalnymi regionu, stanowiącymi przejaw społecznego podziału pracy. Są nimi: podsystem ekonomiczny (gospodarka), podsystem kultury oraz podsystem polityczny. Ich elementarnymi składnikami są aktywne jednostki ludzkie spośród mieszkańców regionu wchodzącego w skład jednego lub więcej z tych trzech podsystemów. Każdy z systemów sektorowych jest utworzony przez dominującą aktywność jednostek, stanowiącą jeden z trzech rodzajów działalności: 1) produkowania dóbr materialnych i usług, 2) działalności kulturalnej, 3) działalności kontrolnej i organizacyjnej. Ich złożonymi składnikami są systemy organizacji działalności zespołowej (ekonomiczne, kulturowe i polityczne), w których skład z kolei wchodzi systemy materialno-techniczne.

Wszystkie systemy sektorowe dzielą to samo otoczenie wewnętrzne, na które składa się środowisko przyrodnicze i materialno-techniczne. Żaden system sektorowy nie może działać w oderwaniu od otoczenia materialnego. Otoczenie zewnętrzne systemów sektorowych regionu terytorialnego stanowią systemy sektorowe wyższego rzędu terytorialnego, tj. przede wszystkim kraju lub państwa, w którego skład wchodzi region.

Struktura relacyjna systemów sektorowych to zarówno powiązania ich składników, jak i oddziaływania zachodzące między nimi oraz otoczeniem. Są to przede wszystkim powiązania społeczne międzysystemowe: ekonomiczne, polityczne i kulturowe stanowiące główne rodzaje działalności o charakterze systemotwórczym oraz ich kombinacje.

Charakterystyka każdego z tych trzech podsystemów obejmuje aspekty funkcjonalno-systemowe oraz charakter regionalny w odniesieniu do tego, a) czym przejawia się ich wymiar regionalny oraz b) jaką rolę pełnią w kształtowaniu regionu.

Podsystem ekonomiczny kształtują ludzie uprawiający działalność ekonomiczną, tj. działalność ukierunkowaną na zaspokajanie potrzeb materialnych poprzez produkcję dóbr i usług. W skład tego podsystemu wchodzi więc osoby zatrudnione przy wytwarzaniu dóbr użytkowych i ich przemieszczaniu oraz wykonywaniu usług (np. projektanci oraz pracownicy menedżersko-organizacyjni). Otoczenie wewnętrzne stanowi wspólne środowisko przyrodnicze wraz z zasobami i infrastrukturą materialno-techniczną oraz specyficzne dla tej działalności urządzenia techniczne. Otoczenie zewnętrzne natomiast stanowi z jednej strony nadsystem gospodarczy, w obrębie którego działa gospodarka regionu, a więc gospodarka narodowa i międzynarodowa, a z drugiej systemy sektorowe, polityczny i kultury. Wewnętrzna struktura relacyjna obejmuje oddziaływania, będące wyrazem stosunków ekonomicznych produkcji i konsumpcji, kształtujących rynki produkcji, zbytu i pracy oraz rynki finansowe regionu. Zewnętrzną strukturę stanowią z jednej strony oddziaływania gospodarcze z innymi regionami kraju w postaci przepływów towarowych, siły roboczej i pieniężno-informacyjnej, a z drugiej relacje z podsystemami politycznym i kultury. Relacje z podsystemami kultury przejawiają się we wpływie innowacji i postępu technicznego, a z politycznym w sferze regulacji prawnej stosunków ekonomicznych.

Podstawowymi złożonymi składnikami podsystemu ekonomicznego są przedsiębiorstwa i ich różne odmiany stanowiące systemy działalności ekonomicznej, funkcjonujące na zasadach „managementu” i ukierunkowane na osiąganie korzyści ekonomicznych. Z kolei ich materialno-technicznymi składnikami są zakłady produkcyjne i usługowe.

Regionalny wymiar gospodarki występuje więc na trzech poziomach złożoności: sektorowym, organizacji działalności ekonomicznej oraz materialno-tech-

nicznym. Na poziomie sektorowym regionalny wymiar gospodarki przejawia się przede wszystkim w znaczeniu gospodarki i więzi ekonomicznych w tworzeniu regionu. Chodzi przy tym o udział sektora ekonomicznego w kształtowaniu i roli regionu w stosunku do pozostałych sektorów. Zagadnienie to jest przedmiotem szeregu analiz. Stąd też nie będę go szerzej rozpatrywał. Na poziomie organizacji działalności ekonomicznej natomiast z jednej strony chodzi o charakter i poziom przedsiębiorczości i przedsiębiorstw oraz czynników ich dynamiki w rozwoju gospodarczym (innowacyjność, proeksportowy charakter, konkurencyjność), z drugiej zaś o organizację działalności ekonomicznej, w tym zwłaszcza charakter rynków, a głównie rynku pracy. Na poziomie materialno-technicznym jest to aspekt lokalizacyjny i przestrzenny, a więc struktura grupowa i przestrzenna gospodarki.

Podsystem kultury regionu tworzą jednostki uprawiające działalność kulturalną, tj. działalność zmieniającą stan umysłów ludzi (np. nauczanie) i produkcję dóbr kultury. W jego skład wchodzi nie tylko wytwórcy kultury, lecz także pracownicy materialni i menedżerowie. Podobnie jak w podsystemie ekonomicznym, otoczenie wewnętrzne zawiera urządzenia techniczne oraz szeroko pojęte środowisko społeczne, a więc odbiorców kultury. Otoczenie zewnętrzne stanowi nadsystem kultury, w ramach którego występuje i rozwija się kultura regionu oraz pozostałe systemy sektorowe, ekonomiczny i polityczny. Struktura podsystemu kultury obejmuje różne typy oddziaływań, w tym przede wszystkim relacje wytwarzania, jak i przekazywania dóbr kultury. Działalność ta uprawiana jest zarówno jednostkowo, jak i przez różne zespoły stanowiące systemy działalności kulturalnej (szkoły, wydawnictwa, uniwersytety, teatry, telewizję itp.), wyposażone w specyficzne urządzenia materialno-techniczne. W zakresie wytwarzania masowych dóbr kultury i jej komercjalizacji struktura i otoczenie podsystemu kultury jest zbliżone do podsystemu ekonomicznego.

Regionalny wymiar kultury jest istotnym elementem kształtowania się regionu, głównie poprzez więzi kulturowe oraz odrębności dotyczące specyficznych działań, postaw życiowych i zachowań określających świadomość regionalną.

Podsystem polityczny regionu tworzą mieszkańcy regionu podejmujący i prowadzący działalność polityczną dokonywaną w ramach systemu politycznego kraju lub państwa. W skład tego podsystemu wchodzi więc w zasadzie aktywni mieszkańcy regionu uprawiający działalność polityczną. Jednak w szerszym znaczeniu należy do nich zaliczyć również jednostki biernie politycznie (np. dzieci), na które wywiera wpływ działalność polityczna, a więc wszyscy mieszkańcy regionu. Podsystem ten ma analogiczne do pozostałych podsystemów materialne otoczenie wewnętrzne oraz otoczenie zewnętrzne złożone z podsystemu ekonomicznego i kultury. Otoczeniem zewnętrznym ponadregionalnym jest nadsystem polityczny państwa, w ramach którego kształtują się podstawowe

stosunki polityczne w zakresie sprawowania władzy i ustrój polityczno-instytucjonalny.

Struktura relacyjna podsystemu politycznego regionu jest zbiorem stosunków społecznych i działalności, których istotę w każdym systemie politycznym stanowi koordynacja i kontrola innych rodzajów działalności (tj. ekonomicznej i kulturowej) oraz zachowań ludzi, sprawowana w interesie pewnych grup lub większości społeczeństwa w sposób arbitralny lub zgodny z uznanymi społecznymi normami.

Struktura podsystemu politycznego regionu jest w znacznym stopniu wyznaczana przez strukturę funkcjonowania państwa jako jego nadsystemu politycznego. Rdzeniem tej struktury jest władza państwa, czyli podsystem funkcjonalny władzy, tj. rządu centralnego i samorządu, ciał ustawodawczych i kontrolnych oraz sądów. Dominuje w niej władza wykonawcza rządu, która pełni funkcje rządzenia i zarządzania wobec ludzi znajdujących się na obszarze państwa i wyposażona jest w instrumenty wymuszania decyzji, również w postaci przymusu fizycznego. Podsystem władzy wykonawczej rządu podlega jednak kontroli politycznej przez działalność parlamentu i partii politycznych oraz różnych organizacji i jednostek, w tym także związanych z podsystemami ekonomicznymi i kultury (np. radio, telewizja, uniwersytet, biznes itp.).

Regionalny wymiar polityki przejawia się przede wszystkim w podziale władzy rządowej na szczebel centralny i regionalny oraz funkcjach i zakresie władzy samorządowej, która *ex definitione* jest wykonywana na poziomie regionalnym i subregionalnym. Przejawem tego wymiaru jest aktywność polityczna zbiorowości jednostek oraz ukształtowanie się odrębnych orientacji ideologiczno-politycznych i ustrojowych.

Złożonymi składnikami podsystemu politycznego regionu są więc różne systemy działalności politycznej, pełniące pewne funkcje polityczne (rządzenia, zarządzania, kontroli i inne), których instytucjonalny charakter przybiera różne formy organizacyjne, częściowo występujące w układzie hierarchicznym. Są one wyposażone w znacznym stopniu we własną bazę materialno-techniczną, chociaż korzystają również z urządzeń innych podsystemów.

Regionalny wymiar polityki w postaci wspólnego interesu politycznego wraz z kombinacją interesów ekonomicznych i kulturowych może być czynnikiem kreującym albo wzmacniającym procesy rozwoju regionu.

1.3. Charakter i rola granicy państwowej

Specyficzny charakter nadaje regionowi nadgranicznemu występowanie granicy państwowej jako jego częściowej granicy oraz sąsiedztwo z państwem lub państwami, z którymi graniczy ten region. Umożliwia to związki i wzajemne oddziaływanie, zwłaszcza o charakterze ekonomicznym i kulturalnym z regionami

nadgranicznymi państwa lub państw sąsiadujących oraz wyznacza warunki i czynniki rozwoju regionu. Wpływ granicy państwowej na rozwój regionu nadgranicznego zależy od jej charakteru jako bariery i złącza oraz roli, jaką odgrywa we wzajemnym oddziaływaniu.

Granica państwowa wyodrębnia terytoria państw i wyznacza zasięg przestrzenny ich suwerenności. Granica nie tylko jednak rozdziela państwa, lecz także styka je jako sąsiadów. Stanowi więc zarówno barierę przestrzenną o różnym stopniu przenikalności, jak i złącze dla powstawania sąsiedzkich związków i powiązań transgranicznych. Charakter granicy i jej rolę w kształtowaniu wzajemnego oddziaływania wyznaczają przede wszystkim stosunki między państwami graniczącymi zarówno o charakterze prawno-międzynarodowym, jak i faktycznym. Określają też stopień otwarcia i potencjalne oddziaływanie między państwami.

Generalnie biorąc, w ostatnich latach przejawia się tendencja do słabnięcia roli granic państwowych jako barier przestrzennych. Jest to skutek ograniczenia suwerenności państw i dewolucji w wyniku procesów przemian zwanych postmodernizacyjnymi, które występują głównie w krajach Europy Zachodniej. Procesy te obejmują globalizację oraz internacjonalizację gospodarki i polityki, a także tworzenie się ponadpaństwowych systemów politycznych i zwiększanie roli regionów jako podsystemów terytorialnych państw [por. S. Crook, J. Pakulski, M. Waters, 1992 s. 102]. W odniesieniu do Polski procesy te zostaną pogłębione i skonkretyzowane przez przystąpienie do NATO i Unii Europejskiej. Towarzyszy temu też tworzenie się regionów transgranicznych oraz wzrost współpracy regionów przygranicznych.

Rola granicy państwowej jako bariery i złącza zależy od jej przenikalności oraz realizacji korzyści, jakie stwarza potencjalne sąsiedztwo w zakresie kontaktów i powiązań gospodarczych.

Przenikalność granicy państwowej ma dwojaki aspekt: 1) fizyczno-techniczny, oraz 2) prawno-polityczny.

Aspekt fizyczno-techniczny dotyczy ilości i lokalizacji przejść granicznych oraz zakresu kontroli granicznej, układu i jakości sieci transportowej oraz usług transportowych. Naturalny charakter granicy (rzeki, jeziora, grzbiety górskie) stwarza dodatkowe trudności ograniczające przenikalność.

Aspekt prawno-polityczny odnosi się natomiast do regulacji prawnych normujących charakter i wielkość ruchu oraz wymiany transgranicznej (taryf celnych, przepisów sanitarnych itp.), zasad polityki państwa w tym zakresie i działań organów państwa.

Sąsiedztwo przygraniczne stwarza szczególne możliwości wzrostu powiązań gospodarczych (przepływów towarowych, usług) i społecznych (kontaktów,

współpracy), stanowiących specyficzny czynnik rozwoju gospodarczego regionów nadgranicznych.

Powiązania regionów nadgranicznych zależą od wykorzystania dwóch czynników: 1) komplementarności między regionami nadgranicznymi oraz 2) przenośności. W teorii czynników kształtujących wielkość wzajemnego oddziaływania między regionami E.L. Ullmana [1956] wprowadza się jeszcze czynnik alternatywnej sposobności, który jednak nie działa w odniesieniu do powiązań regionów nadgranicznych, gdyż eliminuje go ich sąsiedztwo.

Komplementarność między dwoma regionami zachodzi wtedy, gdy jeden region produkuje lub dostarcza dobra i usługi, albo ma potencjalne możliwości tego, a drugi region wykazuje deficyt lub potencjalny deficyt w tym zakresie. Według E.L. Ullmana [1956] komplementarność regionów jest wynikiem zróżnicowania przestrzennego o charakterze przyrodniczym, gospodarczym i kulturowym oraz ekonomii skali. Ogólniej biorąc komplementarność działa, gdy regiony produkują różne dobra, które mogą być wymienione w warunkach korzyści porównawczych.

Przenośność natomiast obejmuje korzyści związane z niskimi kosztami transportu lub małymi odległościami czasowymi, jakie są skutkiem bliskości regionów nadgranicznych, pod warunkiem rozbudowy stacji i sieci transportowej łączącej te regiony.

Powiązania między regionami nadgranicznymi kształtują współzależności zachodzące między nimi. Współzależności te interpretuje się podwójnie: 1) jako wrażliwość, 2) jako podatność.

Wrażliwość stanowi reakcję jednego regionu na zmiany cen, kosztów i dochodu w drugim regionie. Jej miarami są różnego rodzaju wskaźniki elastyczności ekonomicznej oraz korelacje indeksów cen i ich zmian.

Podatność jest pojmowana jako koszt alternatywnej polityki ekonomicznej w przypadku gdy powiązania między regionami zaniknęłyby na skutek zamknięcia lub odcięcia wymiany dóbr i usług. Jej miarami są zmiany wielkości przepływów dóbr i usług.

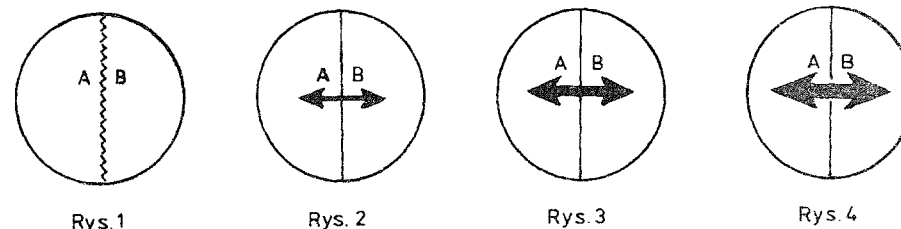
1.4. Typy regionów nadgranicznych w ujęciu interakcyjnym

Wzajemne oddziaływanie, jakie zachodzi między sąsiadującymi regionami nadgranicznymi jest podstawą wyróżnienia według O.J. Martinez [1994] czterech podstawowych typów tych regionów: 1) izolowanych, 2) koegzystujących, 3) współpracujących, 4) zintegrowanych regionów nadgranicznych (rys. 1-4).

Izolowane regiony nadgraniczne to takie regiony, w których ze względu na ekstremalnie niekorzystne warunki praktycznie nie zachodzi codzienna, rutynowa wymiana transgraniczna. Wojna, polityczne konflikty, silny nacjo-

nalizm, ideologiczna i religijna wrogość, różnice kulturowe i rywalizacje etniczne stanowią główne przyczyny obustronnej nienawiści. Międzynarodowe konflikty prowadzą do zbrojeń i powodują zaostrzenie kontroli ruchu granicznego. Utrudniony, a nawet niemożliwy jest wówczas międzynarodowy handel i bezpośrednie kontakty międzyludzkie. Stałe niebezpieczeństwo wybuchu konfliktu na większą skalę powoduje, że obszary nadgraniczne pozostają niestabilne, słabo zaludnione i niedorozwinięte gospodarczo. W przeszłości do obszarów tego typu należały: pogranicze szkocko-brytyjskie w XV i XVI w. oraz pogranicze amerykańsko-meksykańskie w XIX w. Obecnie izolowane regiony graniczne występują na Bliskim Wschodzie, w Azji i Europie Wschodniej [O.J. Martinez, 1994 s. 2].

Koegzystujące regiony nadgraniczne tworzą się wtedy, gdy państwa narodowe dążą do redukcji konfliktu granicznego. Taka sytuacja zachodzi, gdy występują emocjonalne bariery powstałe w wyniku niedawnych kon-

Rys. 1. Izolowane regiony nadgraniczne

Dominuje napięcie. Granica jest funkcjonalnie zamknięta, a wzajemne oddziaływanie przez granicę nie występuje całkowicie lub prawie całkowicie. Obywatele każdego kraju są całkowicie obcy względem siebie.

Rys. 2. Koegzystujące regiony nadgraniczne (koegzystencja)

Założeniem jest stabilność. Granica jest w pewnym stopniu otwarta, co pozwala na rozwój ograniczonych wzajemnych oddziaływań i powstawanie stosunków między mieszkańcami.

Rys. 3. Współpracujące regiony nadgraniczne

Utrzymuje się stabilność. Ekonomiczna i społeczna komplementarność pobudza wzrost transgranicznego oddziaływania, prowadzący do rozwoju nadregionów granicznych. Prowadzi to do kooperacji i stosunków przyjaźni między mieszkańcami.

Rys. 4. Zintegrowane regiony nadgraniczne

Stabilność jest silna. Gospodarki obu krajów są funkcjonalnie połączone i poprzez granicę odbywa się nieograniczony ruch osób i towarów. Mieszkańcy regionów nadgranicznych mają poczucie członkostwa w tym samym nadsystemie społecznym.

fliktów wojennych, nie rozstrzygnięte spory o posiadanie i wykorzystanie cennych bogactw mineralnych w obszarze przygranicznym, zaniepokojenie w obu państwach sąsiadujących w związku z możliwością „zmiany kursu” w regionie nadgranicznym. W regionach tych zachodzi możliwość zakończenia wcześniejszego otwartego konfliktu i uspokojenia sytuacji na tyle, aby ustabilizować granice i pozwolić mieszkańcom obszarów nadgranicznych podjąć transgraniczne kontakty, jednak według ściśle określonych zasad, które muszą być uznane przez oba państwa [O.J. Martinez, 1994 s. 4]. Jako przykłady współistniejących regionów granicznych wymienia się: granicę państwową między Ekwadorem i Peru, Izraelem i Jordanią oraz Rosją i Chinami.

Współpracujące regiony graniczne to takie regiony sąsiedzkie, gdzie stosunki i zależności pomiędzy dwiema stronami przyjmują formę symbiozy. Takie relacje są możliwe przy względnie ustabilizowanych stosunkach międzynarodowych i przy istnieniu korzystnego klimatu gospodarczego, który umożliwiałby rozwój regionów po obu stronach granicy. Wzrost ten opierałby się na międzynarodowym kapitale, międzynarodowym rynku i międzynarodowej sile roboczej. Im większy jest przepływ zasobów gospodarczych i ludzkich przez granicę, tym bardziej powiązane są gospodarki narodowe. W efekcie tego powstaje obustronna korzyść. Idealnym przypadkiem jest stan, w którym obie strony są gospodarczo równoważne. W innym przypadku grozi to upośledzeniem słabszego partnera, chociaż nawet wtedy kooperacja jest korzystna dla obu stron. Otwarcie granicy następuje często w takim stopniu, w jakim odpowiada to interesom państwowym. W opozycji do interesów narodowych znajdują się: napływ cudzoziemców, konkurencja handlowa, przemysł, różnice etniczne [O.J. Martinez, 1994 s. 5]. Przykładem współpracującego regionu granicznego o silnej asymetrii sąsiadujących państw jest granica pomiędzy USA i Meksykiem. Regiony nadgraniczne pomiędzy państwami Europy Zachodniej są z kolei przytaczane jako przykłady granic pomiędzy równoważnymi partnerami.

Zintegrowane regiony nadgraniczne to regiony, które należą do sąsiadujących państw, między którymi nie zachodzą większe różnice polityczne, jak też bariery w kontaktach handlowych i międzyludzkich. Ludność tych obszarów stapia się gospodarczo. Kapitał, towary i siła robocza przepływają z jednej na drugą stronę bez znaczących ograniczeń. Nacjonalizm ustępuje miejsca nowej międzynarodowej ideologii, która tworzy pokojowe stosunki i prowadzi do podniesienia poziomu życia. Jego źródłem jest wymiana handlowa i transfer technologii. Każde państwo rezygnuje z części suwerenności w interesie zabezpieczenia wspólnego postępu. Integracja między dwoma ściśle powiązаныmi państwami jest najbardziej korzystna wówczas, gdy obie strony są stabilne politycznie, bezpieczne militarnie oraz silne gospodarczo [O.J. Martinez, 1994 s. 5]. We współczesnym świecie tej

wyidealizowanej sytuacji, którą przedstawia Martinez, najbardziej odpowiadają państwa zachodnioeuropejskie.

2. Główne problemy rozwoju regionalnego

Aby naświetlić specyfikę i uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego regionu nadgranicznego, należy sobie zdać sprawę z podstawowych problemów rozwoju regionalnego, jakie współcześnie występują w krajach wysoko rozwiniętych oraz w Polsce. W tym celu przedstawimy: 1) nowe tendencje uwarunkowań rozwoju regionalnego, 2) warunki i czynniki rozwoju regionu, 3) konkurencyjność regionu, 4) specyfikę rozwoju regionu nadgranicznego.

2.1. Nowe tendencje uwarunkowań rozwoju regionalnego

Na charakter i przebieg procesów rozwoju regionalnego oraz jego strukturę przestrzenną znaczny wpływ zaczynają wywierać zmiany, jakie dokonują się w strukturach i formach organizacji gospodarki i społeczeństwa. Zmianami tymi są głównie: 1) globalizacja gospodarki światowej, 2) postmodernizacja gospodarki krajów wysoko rozwiniętych.

Globalizacja gospodarki światowej polega na tworzeniu się całościowego systemu gospodarczego w skali światowej, czego zasadniczym przejawem jest powstanie sieci współzależności ekonomicznych między rozwojem większości krajów i regionów oraz rosnące umiędzynarodowienie produkcji i handlu. Cechują ją następujące zjawiska:

- 1) wzrost konkurencji, co poprawiło jakość produktów i wymusiło postęp technologiczny,
- 2) kolosalne zwiększenie udziału produktów przemysłowych na rynku światowym,
- 3) olbrzymi wzrost znaczenia i opanowania rynku światowego przez korporacje międzynarodowe,
- 4) przenoszenie produkcji do krajów i regionów, zwiększające zyski przy zachowaniu bezpieczeństwa kapitału,
- 5) umiędzynarodowienie rynków finansowych,
- 6) wzrost ruchliwości zagranicznych inwestycji bezpośrednich.

Procesy te dają nowe szanse rozwoju ekonomicznego krajom i regionom słabiej rozwiniętym, jeżeli stwarzają one polityczne, instytucjonalne i ekonomiczne warunki realizacji dla inwestycji korporacji międzynarodowych.

Postmodernizacja gospodarki polega na przechodzeniu od fordowskich do posfordowskich form organizacji produkcji i pracy i kształtowaniu nowych

form organizacji, określanych jako elastyczna organizacja lub szerzej elastyczna akumulacja i regulacja [por. Z. Chojnicki, 1993].

Według D. Harveya [1990 s. 147] elastyczna organizacja produkcji „opiera się na elastyczności procesów pracy, rynków pracy, produktów i wzorców konsumpcji. Jej charakterystyczną cechą jest pojawienie się całkowicie nowych gałęzi produkcji, nowych sposobów świadczenia usług finansowych, nowych rynków, a przede wszystkim niezwykle zintensyfikowanie tempa innowacji handlowych, technologicznych i organizacyjnych. Wywołała ona gwałtowne zmiany w kształtowaniu się nierównomierności rozwoju, zarówno między sektorami, jak i regionami geograficznymi. I tak, na przykład, spowodowała ona olbrzymi wzrost zatrudnienia w sektorze usługowym oraz przyniosła utworzenie całkowicie nowych zespołów przemysłowych w regionach dotychczas nierozwiniętych”.

Dotychczasowe prace na ten temat nie dają jednak jednolitego obrazu zmian, a jedynie częściowe hipotezy, wymagające sprawdzenia i rozwinięcia. Ograniczę się więc do rozpatrzenia tylko dwóch zagadnień: 1) zmian regionalnej organizacji produkcji, oraz 2) zmian relacji państwo – region.

2.1.1. Zmiany regionalnej organizacji produkcji

Na gruncie koncepcji postmodernizacji gospodarki, głównymi składnikami, a zarazem czynnikami zmian są: postindustrializacja, mała przedsiębiorczość oraz elastyczna produkcja przemysłowa [Z. Chojnicki, 1993].

Postindustrializacja jest procesem zmniejszania się dominacji produkcji przemysłowej na rzecz sektora usługowego. Wyróżnia się dwa kierunki ekspansji sektora usługowego: 1) przez redystrybucję siły roboczej z rolnictwa i przemysłu do usług oraz 2) przez redystrybucję zawodową, która oznacza wzrost liczby pracowników umysłowych, a zwłaszcza wzrost udziału osób pracujących w zawodach wolnych: naukowców i informatyków, techników i menedżerów.

Działalność małych przedsiębiorstw uelastycznia zaspokajanie potrzeb rynkowych i charakteryzuje się szybką reakcją na zmiany popytu, co przejawia się w produkcji krótkich serii. Wraz z procesami wzrostu liczby małych przedsiębiorstw kształtują się dwa rodzaje powiązań organizacyjnych: 1) nowy system koordynacji przez układy subkontrahenckie, które łączą małe firmy z wielkimi organizacjami finansowymi lub marketingowymi, 2) nowy system promocji rozwoju lokalnego i regionalnego poprzez inkubatory i korporacje rozwoju lokalnego i regionalnego.

Elastyczna produkcja przemysłowa stanowi zasadniczy składnik postmodernizacji gospodarki. Jej istotną cechą jest zdolność do szybkiego przechodzenia od jednego sposobu wytwarzania lub asortymentu do innego

oraz zwiększania lub zmniejszania produkcji bez ujemnych konsekwencji dla poziomu efektywności.

Analiza elastyczności produkcji przemysłowej wykazuje, że występuje ona w odniesieniu do trzech elementów procesu produkcji: 1) technologii, którą łatwo dostosować i przeprogramować, 2) rozproszenia kompetencji organizacyjnych i odpowiedzialności, tak że różne działy mogą swobodnie śledzić to, co się dzieje na rynku i szybko reagować i 3) pracowników o większych możliwościach oraz swobodzie nabywania umiejętności i wiedzy. Tak więc głównymi składnikami elastycznej produkcji przemysłowej są: 1) elastyczna technologia, 2) elastyczna organizacja i 3) elastyczna praca.

Elastyczność technologii opiera się na kreowaniu nowych technologii. Decydującą rolę ma tu zastosowanie komputerów do kontroli i sterowania wielozadaniowymi operacjami maszyn i urządzeń produkcyjnych. Rozwój nowych technologii nie ogranicza się jednak do zastosowania komputerów. Coraz większe znaczenie mają biotechnologia i nowe materiały tworzące innowacje techniczne. U podstaw elastyczności technologii występuje niebywały postęp naukowy nazywany trzecią rewolucją naukowo-techniczną, który uważa się za istotny aspekt postmodernizacji [G. Gorzelak, 1995 s. 24].

Elastyczną organizację produkcji stanowią radykalne zmiany w sprawach działalności przedsiębiorstw, przejawiające się przede wszystkim w decentralizacji i dehierarchizacji zarządzania oraz w powiązaniach między nimi. Do jej głównych właściwości należy zaliczyć: zarządzanie strategiczne systemu zaopatrzenia „just-in-time” (wszystko we właściwym czasie), kontrole jakości polegające na wciągnięciu do niej pracowników, praca zespołowa w postaci autonomicznych grup oraz decentralizacja zarządzania.

Elastyczna praca obejmuje zmiany charakteru rynków pracy i kontroli pracy. W zakresie zmian rynku pracy powstaje większa jego destabilizacja. Występują dwa rodzaje elastyczności: 1) numeryczna lub zewnętrzna, czyli możliwość zmiany liczby zatrudnionej siły roboczej i jej doboru pod względem kwalifikacji, 2) funkcjonalna lub wewnętrzna, czyli umiejętność dostosowania się pracowników do szerokiego zakresu zadań oraz wzmożonego wysiłku, jaki narzucają fale zmieniającego się popytu.

Nie jest uzasadniony pogląd, jak to niekiedy się twierdzi, że w wyniku działania elastycznej produkcji w krajach wysoko rozwiniętych powstała już nowa regionalna organizacja produkcji [por. P. Sunlay, 1992 s. 66]. Ujawniły się natomiast nowe tendencje zmieniające różne składniki regionalnej organizacji gospodarki. Spośród tych tendencji jako najważniejsze należy wymienić:

1) Przejście od korzyści wewnętrznych do korzyści zewnętrznych. Według A. Scotta [1988], poszukiwanie korzyści zewnętrznych jest charakterystyczne dla elastycznej organizacji. Prowadzi do lokalizacji przemysłu o wysokiej

technologii i środków innowacji przemysłowych oraz formowania się ich kompleksów terytorialnych w regionach nie posiadających tradycji przemysłowych, często z dala od starych ośrodków przemysłu fordowskiego.

2) Wprowadzenie nowych elastycznych form organizacji produkcji przemysłowej. Przybierają one postać pionowo zintegrowanych kompleksów produkcyjnych w połączeniu z systemem zaopatrzenia „just-in-time” (we właściwym czasie). Te elastyczne formy organizacyjne są oparte na maksymalizacji relacji zewnętrznych przez subkontrakty i minimalizację kosztów transakcji, tj. koszty przepływów towarowych [A. Scott, 1988]. Gdy kluczowe dla procesu produkcji funkcje wykonuje się w warunkach domowych (badania, projektowanie, marketing), to produkcja jest wykonywana w małych przedsiębiorstwach. Prowadzi to do nowych form współpracy między przedsiębiorstwami i tworzenia się strategicznych aliansów.

3) Wzrost koncentracji przestrzennej przemysłu o elastycznej produkcji, wynikający ze szczególnej intensywności powiązań zewnętrznych, wzmocniony przez płynność i adaptacyjność lokalnych rynków pracy o wyższym stopniu elastyczności pracy [R. Domański, 1992].

4) Powstawanie tzw. technopolii, stanowiących skupienie w ośrodku miejskim organizacji badawczych i szkół uniwersyteckich, przedsiębiorstw oraz instytucji finansowych i gospodarczych wytwarzających innowacje techniczne i inicjujących procesy rozwoju gospodarczego regionu [G. Benko, 1991].

Nie jest to oczywiście wyczerpująca lista nowych tendencji zmieniających strukturę przestrzenną i regionalną gospodarki. Dyskusja i badania na ten temat dopiero się zaczęły i raczej stawia się tu problemy, niż uzyskuje sprawdzone wyniki.

W ścisłym związku z tą problematyką pozostają badania struktury i rozwoju regionów o elastycznej organizacji produkcji. Ich wyniki wykazują, że oprócz nowych czynników kształtowanych przez tendencje postmodernizacyjne dużą rolę odgrywają zarówno tradycyjne regionalne lub lokalne wartości i elementy kulturowe, jak i nowe postmodernizacyjne, związane z kulturą przedsiębiorczości, kształtowaniem mody i konsumeryzmu, wartości ekologiczne itp. Tworzą one swoiste „syndromy regionalne”, trudno poddające się typologii.

2.1.2. Zmiany relacji państwo – region

Oprócz zmian struktury regionalnej gospodarki, istotnym składnikiem postmodernizacji są zmiany wzajemnych relacji między państwem a regionem. Wyznaczają one pozycje i role regionu.

Rozpatrując relacje państwo – region, chodzi tu o regiony terytorialne, będące jednostkami terytorialnej organizacji państwa. Terytorialna organizacja kraju jest jedno- lub wielopoziomym układem jednostek, na które jest on

podzielony, głównie po to, by usprawnić administrację oraz działania regionalne i lokalne.

Na gruncie postmodernizacji przyjmuje się, że współczesne państwo przechodzi proces zmian strukturalnych spowodowanych kryzysem ustrojowym i dysfunkcyjnością. Na skutek tego następuje proces dewolucji potęgi państwa. Według S. Crooka, J. Pakulskiego i M. Watersa [1992 s. 80], wyróżnia się cztery główne aspekty tych zmian:

1) poziomą albo funkcjonalną redystrybucję kompetencji i odpowiedzialności od rządów centralnych do autonomicznych ciał zbiorowych (związków zawodowych, federacji przemysłowych, wyspecjalizowanych agencji),

2) pionową redystrybucję kompetencji i odpowiedzialności „w dół” do ciał samorządowych, grup lokalnych i inicjatyw obywatelskich,

3) urynkowanie i prywatyzację przedsiębiorstw państwowych,

4) globalizację i eksternalizację odpowiedzialności i kompetencji przez przesunięcie ich „w górę” do ciał ponadpaństwowych.

Procesy te zbiegają się i wzajemnie wzmocniają, stając się trendami globalnymi przecinającymi podziały i ustroje polityczne. Zmiany te określa się skrótowo jako „odepchnięcie państwa” lub „w stronę państwa - minimum”. Chociaż ważne znaczenie dla zmian relacji między państwem a regionem mają procesy decentralizacji, to jednak wpływ wywierają również pozostałe aspekty lub trendy procesu dewolucji państwa. Przebiega to następująco:

1) Decentralizacja pozioma lub funkcjonalna, zwiększająca rolę organizacji pozarządowych, umożliwia regionalne inicjatywy i działania dostosowane do miejscowych warunków, oparte na współudziale i luźnej koordynacji.

2) Rola decentralizacji poziomej w rozwoju regionalnym jest dobrze znana. Warto jednak podkreślić, że dotyczy ona nie tylko decentralizacji decyzji i wykonywania ich w warunkach lepszej informacji lokalnej, lecz także sprzyja kształtowaniu mechanizmów regulacyjnych, skutecznie osadzonych w specyficznych warunkach regionalnych czy lokalnych.

3) Efektywność procesów prywatyzacji i urynkowania jest uwarunkowana regionalnie i może stanowić główny proces zmieniający strukturę gospodarcze regionu i jego faktyczną pozycję w układzie międzyregionalnym. Jednak jego rzeczywiste efekty muszą być wazone wysokimi kosztami społecznymi. Pozytywne wyniki prywatyzacji nie zmieniają charakteru relacji region – państwo, ale mogą stanowić podstawę zwiększenia samodzielności i niezależności regionu.

4) Konsekwencją globalizacji w skali regionalnej, którą zazwyczaj kojarzy się ze współzależnością ekonomiczną i międzynarodowym podziałem pracy, może być zmiana w pewnych aspektach statusu regionu, polegająca na przesunięciu go ze względu na pewne relacje na płaszczyznę stosunków

międzypaństwowych oraz takich regulacji, jak się to dzieje w przypadku euroregionów lub tzw. regionów nadgranicznych.

Analiza wpływu globalizacji i postmodernizacji, stanowiących nowe tendencje warunkujące rozwój społeczno-gospodarczy i zmieniające charakter struktur i organizacji przestrzennej i regionalnej w krajach rozwiniętych, nasuwa też pytanie o ich znaczenie w odniesieniu do przemian zachodzących w Polsce.

W zakresie zmian całego systemu społeczno-gospodarczego kraju wraca on na drogę modernizacji kapitalistycznej, co wzmacnia procesy dyferencjacji, utowarowienia i racjonalizacji w funkcjonowaniu tego systemu. Badania zachodzących zmian potwierdzają to jednak w różnym stopniu. Najsilniej wystąpiły procesy superdyferencjacji i utowarowienia, głównie o charakterze funkcjonalnym, słabiej natomiast procesy racjonalizacji, zwłaszcza w dziedzinie administracji publicznej, zarządzania gospodarczego i usług publicznych. Równocześnie zaczynają się pojawiać tendencje postmodernizacji związane z dążeniem do przesunięcia działania władz na szczebel regionalny i lokalny, a więc decentralizacji.

Głównym składnikiem zmian postmodernizacyjnych w dziedzinie gospodarki jest kształtowanie się pewnych form elastyczności. Ograniczają się one do wzrostu sfery działalności usługowej, powstawania małych przedsiębiorstw oraz wzrostu elastyczności na rynkach pracy. Słabo natomiast wykształcają się elastyczne technologie i organizacja, stanowiące w krajach wysoko rozwiniętych główne ogniwa postmodernizacji, stanowiące czynniki antyrecesyjne i adaptacji rynkowej. Główną przeszkodą jest osłabienie procesu prywatyzacji i brak restrukturyzacji przemysłu wydobywczego i przemysłu ciężkiego.

Globalizacja i postmodernizacja zaczynają dopiero kształtować rozwój regionalny i strukturę przestrzenną gospodarki. Wpływ ich przedstawia się następująco:

1) Wzrost dyferencjacji doprowadził do znacznego zróżnicowania rozwoju gospodarczego w skali międzyregionalnej, a więc rozwoju regionów. Przejawiło się to zwłaszcza w zróżnicowaniu poziomu bezrobocia. Jest to z jednej strony wynikiem słabości procesów prywatyzacji i restrukturyzacji, a z drugiej tego, że nie powstały w nich mechanizmy promocyjne właściwe dla postmodernizacji. Stąd ostrość podziału na regiony rozwijające się i stagnujące.

2) Procesy te nie znalazły wsparcia w przeprowadzeniu reformy samorządowej, pełnej decentralizacji władzy rządowej, wyposażenia władz regionalnych w instrumenty pozwalające prowadzić aktywną politykę rozwoju regionu, w tym we własne źródła dochodów.

3) Regiony rozwijające się ponad przeciętną wykazują większy stopień postmodernizacji produkcji, co przejawia się głównie w szybkim wzroście małej przedsiębiorczości i uelastycznieniu rynku pracy. Nie oznacza to ich wejścia w fazę postmodernizacyjną, która wyraża się w pełnym rozwinięciu cech elastycznej organizacji produkcji.

Rozpatrując wpływ procesów globalizacji i postmodernizacji na rozwój regionu nadgranicznego pogranicza zachodniego, należy jeszcze wziąć pod uwagę zmiany struktury społeczno-gospodarczej kraju sąsiadującego, jakie się dokonały pod wpływem tych procesów, i wynikające z tego oddziaływania.

2.2. Uwarunkowania rozwoju regionu

Podstawą zrozumienia i skutecznej polityki rozwoju społeczno-gospodarczego regionu jest określenie uwarunkowań jego rozwoju. Chodzi o te koncepcje teoretyczne, które mogą być pomocne w zrozumieniu mechanizmów przemian, jakie zachodzą współcześnie w transformacji struktury regionów w Polsce. Wyróżnimy w tym celu trzy rodzaje uwarunkowań: 1) warunki ogólnosystemowe, 2) czynniki lokalizacji, 3) warunki i czynniki rozwoju gospodarki regionu.

2.2.1. Uwarunkowania ogólnosystemowe

Uwarunkowania ogólnosystemowe rozwoju regionów w Polsce obejmują wpływ zmian ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego oraz sposobu funkcjonowania i aktywności systemu społeczno-gospodarczego kraju. Zmiany systemowe w Polsce są zdarzeniem jednostkowym, przerywają one procesy zmian, jakie zachodziły w latach 1945-1989 i realizują je na całkowicie nowych podstawach – demokracji parlamentarnej i gospodarki wolnorynkowej oraz w nowych warunkach geopolitycznych i uzyskania suwerenności.

Zmiana ustroju politycznego w Polsce, a przede wszystkim powstanie demokracji parlamentarnej, chociaż w sposób radykalny przekształciły charakter funkcjonowania instytucji politycznych i życia politycznego, nie doprowadziły jednak do realizacji programu decentralizacji władzy rządowej i pełnego samorządu terytorialnego.

Istotnym elementem tego programu jest reforma organizacji terytorialnej kraju, wprowadzenie nowego modelu podziału terytorialnego (dwu- lub trzyszczeblowego), z województwem rządowo-samorządowym, decentralizacja systemu finansów publicznych i komunalizacja majątku państwa [por. *Państwo sprawne, przyjazne, bezpieczne*, 1997]. Przeprowadzenie tej reformy ma istotne znaczenie dla rozwoju regionów i realizacji interesów regionalnych, gdyż umożliwi im prowadzenie własnej polityki rozwoju regionalnego [por. J. Kołodziejski, A. Pyszkowski, J. Szlachta, 1996].

Wprowadzenie gospodarki rynkowej, której głównym podmiotem stało się przedsiębiorstwo oraz inne instytucje rynkowe (giełda, akcje, prywatyzacja itp.), uruchomiło mechanizmy działalności gospodarczej (cen, konkurencji itd.). W aspekcie przestrzennym przejawia się to w charakterze i działaniu czynników lokalizacji i rozwoju regionalnego.

2.2.2. Czynniki lokalizacji

Działanie czynników lokalizacji w gospodarce rynkowej ma istotne znaczenie dla rozwoju regionalnego, gdyż kształtują one strukturę przestrzenną regionu oraz jego potencjalny profil rozwoju. Jakkolwiek w polskiej gospodarce centralno-nakazowej rozpatrywano charakter i rolę czynników lokalizacji, to jednak nie miało to większego wpływu na decyzje centralnego planisty-decydenta, który kierował się racjami politycznymi. Również przedsiębiorstwa państwowe, które nie były samodzielnymi podmiotami działalności gospodarczej, nie były zainteresowane korzyściami optymalnej lokalizacji, zwłaszcza w zakresie zmniejszenia kosztów inwestycji.

Decyzje lokalizacyjne w warunkach gospodarki rynkowej opierają się na prawidłowościach i zasadach dotyczących umiejscowienia zakładów produkcji lub usług ze względu na korzyści ekonomiczne (obniżenie kosztów lub zwiększenie zysków) przedsiębiorstwa, którego bazą materialną są te zakłady. Chodzi więc o określenie i wykorzystanie w decyzjach lokalizacyjnych zasad optymalnej lokalizacji przedsiębiorstwa, a ściślej – jego bazy materialnej.

Klasyczne teorie lokalizacji kładą nacisk na znalezienie jako optymalnej lokalizacji punktu minimalnych kosztów transportu, a następnie jego względnej korekty w postaci punktów minimalnych kosztów pracy, przy uwzględnieniu korzyści aglomeracji i czynników zewnętrznych. Klasyczna teoria lokalizacji wywodząca się od Webera dotyczy przede wszystkim lokalizacji przemysłu spełniającego założenia tej teorii, a więc głównie przemysłu operującego dużymi masami surowców i produktów. Próby jej rozszerzenia i uwzględnienia mechanizmów konkurencji przez ustalenie modeli równowagi przestrzennej A. Lösch'a nie urealisticzniły jednak zasad lokalizacji opartych na tych modelach.

Współcześnie koncepcje te są niewystarczające do efektywnego podejmowania decyzji lokalizacyjnych, gdyż nie zawierają zasad zachowania przedsiębiorstw w aspekcie lokalizacyjnym. Znaczący wpływ na to mają także zmiany charakteru mechanizmów gospodarczych w wyniku działania procesów postmodernizacji, a zwłaszcza elastycznej organizacji produkcji.

Współczesne koncepcje lokalizacji według G. Benko [1993 s. 18] dzielą się na dwie grupy.

Pierwszą grupę stanowią koncepcje i badania podnoszące nowe aspekty lokalizacji, a dotyczące przede wszystkim przemysłu o zaawansowanej technologii, ale nie tworzące ogólnej teorii lokalizacji. Chodzi tu o trzy kierunki: 1) wyróżnienia czynników lokalizacji, 2) teorii cyklu życia produktu, 3) środowiska innowacji.

Ad 1) Krytyka tradycyjnych teorii lokalizacji weberowskich i poweberskich oraz jednolitego modelu lokalizacji prowadzi do przekonania, że należy wyróżnić zbiór czynników lokalizacji, które w różnych warunkach odgrywają odmienną rolę. Należą do nich: siła robocza, uniwersytety i instytucje badawcze, otoczenie cywilizacyjno-kulturowe, infrastruktura transportowa, usługi oraz klimat polityczny i biznesowy oraz korzyści aglomeracji.

Ad 2) Teoria cyklu życia produktu zakłada, że rozwój każdej gałęzi przemysłu dokonuje się w trzech fazach: fazie innowacji, fazie dojrzałości lub wzrostu, fazie standaryzacji. Cykl produkcji zależy od poziomu wyrafinowania przemysłu i wynosi dla przeciętnej technologii około 30 lat. W pierwszej fazie lokalizacja jest związana z aglomeracją przemysłową i ośrodkami badań naukowych, w drugiej również z aglomeracją przemysłową, a w trzeciej, gdy produkt staje się mobilny, może przesuwac się w strefę peryferyjną. Teorię tę rzadko jednak wykorzystuje się do przemysłu o zaawansowanej technologii, a jej krytyka wykazuje, że zmiany te nie muszą prowadzić do przerwania się w strefy peryferyjne.

Ad 3) Koncepcja otoczenia innowacyjnego zwraca uwagę na kształtowanie się innowacji technicznych w społecznym środowisku lokalnym i regionalnym oraz na ich rolę w rozwoju nowoczesnych zakładów przemysłowych.

Drugą grupę koncepcji lokalizacyjnych stanowią próby budowy ogólnej teorii, która łączy organizację przemysłu z jego lokalizacją i właściwie nadaje jej charakter regionalny, co przenosi tę problematykę na płaszczyznę rozwoju regionalnego.

2.2.3. Warunki i czynniki rozwoju regionu

W analizach rozwoju regionu występują różne próby podziału i charakterystyka uwarunkowań lub determinant tego rozwoju. Dzieli się je na endo- i egzogeniczne, czynne i bierne, sterowalne i niesterowalne, twarde i miękkie (tj. dające się mierzyć lub nie). Kategorie te są przydatne do charakterystyki uwarunkowań, ale z punktu widzenia problematyki transformacji regionu jako podstawy charakterystyki należy wyróżnić warunki i czynniki rozwoju regionu. Warunki rozwoju regionu mają charakter zastany, bierny i słabo sterowalny w krótkich okresach; czynniki natomiast stanowią te własności, które mają charakter czynny i są bardziej sterowalne, a ich realizacja jest warunkiem restrukturyzacji i rozwoju regionu. Podział ten nie jest ostry

i mogą zachodzić przekształcenia warunków w czynniki i odwrotnie. Jedne i drugie podlegają zmianom i wykształcają nowe, efektywne struktury gospodarcze.

Głównymi **warunkami** rozwoju regionu są: 1) sytuacja demograficzna, 2) struktura sieci osadniczej i stan mieszkalnictwa, 3) stan środowiska przyrodniczego i zasoby naturalne, 4) infrastruktura, 5) charakter gospodarki i jej struktura.

Warunki te stanowią dziedzictwo historyczne oraz pozycję startową regionu w jego uczestnictwie w dokonywanych przemianach i restrukturyzacji. Wyznaczają one w pewnym stopniu kierunki rozwoju regionu, ale same mogą ulegać przemianom. Charakter ich i rola w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego są w zasadzie znane. Stąd też nie będą się nimi szerzej zajmować.

O *sytuacji demograficznej* regionu decyduje ruch naturalny i wędrowny ludności. Względna stabilność procesów demograficznych daje pewną trwałość sytuacji demograficznej regionu. Spadek migracji wewnętrznych w kraju domyka układ regionalny i zwiększa wewnętrzną presję demograficzną regionów o wyższym stopniu przyrostu naturalnego. Z punktu widzenia rozwoju regionu istotne znaczenie mają trzy aspekty: 1) dynamika zmian wieku ludności, a w szczególności liczby wchodzących na rynek pracy, 2) struktura wykształcenia i jej zmiany, 3) wielkość i struktura bezrobocia.

Struktura sieci osadniczej stanowi obecnie trwały element wyznaczający rozmieszczenie ludności i bazy mieszkaniowej. W aspekcie rozwoju społeczno-gospodarczego istotną rolę w tej strukturze odgrywa jej ogniskowy charakter, sieć ośrodków miejskich i wiejskich oraz powiązań zachodzących między nimi i funkcji. Niski przyrost mieszkań, zwłaszcza w miastach, prowadzi do stagnacji układu osadniczego i zamrożenia lokalnych rynków pracy oraz może osłabić wzrost gospodarczy w tych regionach, które szybciej się rozwijają i mogłyby przejąć część siły roboczej. Stąd też budownictwo mieszkaniowe staje się już nie tyle warunkiem, co czynnikiem wpływającym na wielkość migracji wewnętrznych i dostosowanie rozmieszczenia siły roboczej do zróżnicowanej przestrzennie dynamiki rozwoju [G. Gorzelak, 1995 s. 59].

Jakkolwiek zasadniczym warunkiem znacniejszego przyrostu bazy mieszkaniowej jest wzrost dochodu narodowego i radykalne zmniejszenie inflacji, co spowodowałoby zwiększenie dochodów ludności i obniżenie kosztów kredytu, to jednak należy również wykorzystać regionalne i lokalne czynniki budownictwa mieszkaniowego, w tym zwłaszcza przystosowania i wyposażenia gruntów pod to budownictwo, uporządkowanie spraw własnościowych itp.

Truizmem jest już pogląd o znaczeniu *stanu środowiska przyrodniczego* dla rozwoju regionu. Sprawa ta ma dwa wzajemnie zależne aspekty. Jeden aspekt to ograniczenia wzrostu gospodarczego, spowodowane bądź złym stanem środowiska, bądź jego ochroną przed zwiększeniem zanieczyszczeń, lub zmianą sposobu użytkowania ziemi, np. użytkowania turystycznego. Drugi aspekt dotyczy uzależnienia tempa naprawy środowiska od wzrostu gospodarczego umożliwiającego powiększenie nakładów na środowisko. Oba te aspekty mają wyraźne odniesienie regionalne. Ograniczenie wzrostu gospodarczego spowodowane złym stanem środowiska (poziom zanieczyszczeń, niedostatek wody) wynika przede wszystkim ze wzrostu kosztów inwestycji i pogorszenia warunków życia. Niski poziom zanieczyszczeń może natomiast skłaniać do lokalizacji przemysłu o wysokich wymogach stanu środowiska.

Infrastruktura techniczna jest już tradycyjnie traktowana jako zespół urządzeń technicznych warunkujących lokalizację przemysłu. W wymiarze regionalnym w jej skład wchodzi nie tylko uzbrojenie terenu w urządzenia wodno-kanalizacyjne, zaopatrzenie w wodę, oczyszczanie ścieków, zaopatrzenie w energię elektryczną i ciepłą, lecz także sieć obsługi transportowej i telekomunikacyjnej.

Stan gospodarki regionu i jego strukturę należy rozpatrywać jako podsystem produkcji i usług, w obręb których można włączyć nowe lub restrukturyzowane przedsiębiorstwa, bądź uzupełniające go i wchodzące w jego luki produkcyjne, bądź też dające nowe impulsy rozwojowe do jego układu. Te nowe impulsy wywołują nie tylko wielkie przedsiębiorstwa stanowiące kompleksy przemysłowe, lecz także małe i średnie przedsiębiorstwa, które wnoszą nowe zaawansowane technologie, prowadzą działalność podwykonawczą i stałą współpracę, joint venture itp. Istniejąca struktura gospodarki stanowi więc układ, którego elementy wyznaczają charakter gospodarki regionu, ale nie determinują trajektorii jego rozwoju.

Do **czynników** aktywizacji regionu we współczesnych przemianach systemu społeczno-gospodarczego kraju należy przede wszystkim zaliczyć: 1) rozwój instytucji rynkowych, 2) powstanie środowiska działalności gospodarczej, 3) rozwój ośrodków naukowych i innowacji, 4) inwestycje i aktywność kapitału zagranicznego.

Głównymi *instytucjami rynkowymi* promującymi rozwój regionu są banki i prywatyzacja.

Rola banków jako instytucji rynkowych jest znana i nie trzeba w tym miejscu jej przedstawiać. Należy jednak zwrócić uwagę na poziom wyposażenia regionu w instytucje bankowe, w tym rozwijanie działalności na rzecz regionu, a zwłaszcza działalności inwestycyjnej, organizowanie łączenia i przejmowania przedsiębiorstw i prywatyzację. Analiza roli banków

wykazuje, że największe znaczenie mają dla regionu te banki, których centrale są zlokalizowane w regionie, chociaż ich działalność może mieć charakter ponadregionalny. Tworzenie centrali banków w dużych miastach pozbawia regiony nie posiadające dużych miast impulsów rozwojowych, powstających w wyniku ich związków z otoczeniem biznesu.

Prywatyzacja jako zinstytucjonalizowany proces przekazywania lub sprzedaży przedsiębiorstw posiadanych i kontrolowanych przez rząd w ręce prywatnych właścicieli jest głównym czynnikiem restrukturyzacji gospodarki oraz zwiększenia jej efektywności jednostkowej i narodowej. Nie wdając się w przedstawianie argumentacji za prywatyzacją i dyskusji nad sposobami i tempem jej przeprowadzania, należy zwrócić uwagę na związki, jakie zachodzą między prywatyzacją a zróżnicowaniem rozwoju gospodarczego w wymiarze regionalnym. Badania tych zależności wykazują, że wzrost gospodarczy regionów, przejawiający się we wzroście dochodu oraz zmniejszeniu bezrobocia, jest funkcją poziomu prywatyzacji.

Istotnym czynnikiem rozwoju regionu jest ukształtowanie się odpowiedniego *środowiska działalności gospodarczej*, zwanego też środowiskiem biznesu. Jest to czynnik miękki, trudny do oszacowania, niemniej jego działanie w wysokim stopniu intensyfikuje działalność gospodarczą. Pojęcie środowiska biznesu rozumie się niekiedy szeroko, wprowadzając do niego również wyposażenie instytucjonalne oraz otoczenie innowacyjne. Rozpatrując je natomiast w węższym znaczeniu, chodzi o pewien „klimat” działalności gospodarczej, przejawiający się w powstawaniu w regionie lub w ośrodku miejskim warunków sprzyjających decyzjom lokowania i rozbudowy przedsiębiorstw, w tym też działania władz publicznych, związków zawodowych, a także kształtowania opinii publicznej. Szczególnym przypadkiem może tu być stosunek do inwestycji zagranicznych. Trudności w pomiarze tego czynnika nie powinny prowadzić jednak do umniejszenia lub bagatelizowania jego znaczenia.

Ośrodkom naukowym przypisuje się we współczesnej teorii rozwoju regionalnego zasadnicze znaczenie. Wpływ ośrodków naukowych na rozwój regionu stanowi konkretyzację podstawowej zależności, jaka zachodzi między rozwojem gospodarczym i cywilizacyjnym a rozwojem nauki. Rozwój gospodarczy w krajach wysoko rozwiniętych i restrukturyzacja gospodarki, jaka się w nich dokonała w ciągu ostatnich 50 lat, jest wynikiem wysokich nakładów finansowych na naukę, rozbudowy uniwersytetów i wyższych uczelni, znacznego wzrostu liczby uczonych i studentów. Rozwój ten następuje poprzez zależności: nauka – innowacja – przemysł. Z ekonomicznego punktu widzenia innowacja polega na wprowadzaniu na ściśle określonym rynku nowych albo usprawnionych technicznie produktów i usług. Rozróżnia się dwa typy innowacji: innowacje wielkie i małe. Innowacje wielkie

odpowiadają powstawaniu nowych produktów lub nowych gałęzi przemysłu. Innowacje małe obejmują dyfuzję innowacji zarówno w celu dostosowania produktów do zmian popytu na rynku, który staje się coraz bardziej międzynarodowy i niestabilny, jak i adaptację nowych technologii, a w szczególności rozwój automatyzacji [G. Benko, 1993 s. 46].

W zasadzie badania naukowe dzieli się na trzy rodzaje: podstawowe, stosowane i technologiczne. Badania podstawowe służą poznaniu prawidłowości i ich wyjaśnianiu na gruncie teorii, badania stosowane są użyteczne dla produkcji lub zmierzają do niedopuszczenia do powstawania pewnych stanów rzeczy albo ich naprawiania, a badania technologiczne służą do tworzenia innowacji technicznych i technologicznych. Należy podkreślić, że jakkolwiek kładzie się często nacisk na funkcje użyteczności badań stosowanych i technologicznych, to jednak ich rozwój nie jest możliwy bez uprzednich badań podstawowych. Badania podstawowe i stosowane prowadzone są przede wszystkim na uniwersytetach i w szkołach wyższych oraz instytutach organizacji akademickich i naukowych, a badania technologiczne w wyspecjalizowanych laboratoriach i przedsiębiorstwach. W krajach wysoko rozwiniętych występuje i nasila się symbioza między różnymi jednostkami badawczymi w dużych miastach i aglomeracjach miejskich, ponieważ mają one lepsze warunki do wymiany informacji, prowadzenia różnorodnych badań i dysponują wysoko kwalifikowanymi pracownikami.

Ważne innowacje technologiczne nie są dokonywane tylko w laboratoriach wielkich przedsiębiorstw, jak się dotąd na ogół uważało, lecz także w przedsiębiorstwach małych. Jest to spowodowane tym, że gwałtowne zmiany technologiczne w wielkich przedsiębiorstwach wymagają odrzucenia przyjętej strategii, a więc zmiany wyposażenia, rynku itd., stąd dokonuje się to stopniowo. Małe lub średnie przedsiębiorstwa nie mają tych trudności.

Mechanizmy te dają nowe szanse rozwojowe również regionom słabo rozwiniętym, pod warunkiem jednak realizacji nowych form organizacyjnych współpracy nauki i przemysłu w obrębie regionu, tworzących tzw. bieguny technologiczne: centra innowacji, parki naukowe, technologiczne, biznesu i handlu oraz strefy przemysłowe. Stanowią one narzędzia planowania i rozwoju regionalnego.

Inwestycje zagraniczne i aktywność kapitału zagranicznego jest w sytuacji Polski najważniejszym czynnikiem rozwoju regionalnego. Niekiedy występują jednak poglądy o negatywnych skutkach, jakie może powodować duży dopływ tego kapitału. W związku z tym należy zwrócić uwagę na odmienną rolę, jaką pełnią kredyty i pożyczki zagraniczne rządu i banków, w odróżnieniu od roli zagranicznych inwestycji produkcyjnych dokonywanych w naszym kraju. O ile te pierwsze mogą prowadzić do nadmiernego importu konsumpcyjnego i deficytu płatniczego, te drugie w zasadzie takich zagrożeń nie stwarzają.

Inwestycje produkcyjne podejmowane przez kapitał zagraniczny są oparte na przewidywaniu zysków oraz rozeznaniu wielkości popytu krajowego i zagranicznego i prowadzą w skali globalnej do wzrostu produktu globalnego oraz eksportu, a w skali regionalnej do wzrostu dochodów ludności i zmniejszenia bezrobocia. Stwarzają też regionalne efekty mnożnikowe i rozwój przedsiębiorstw kooperacyjnych. Realizacja ich projektów zależy jednak z jednej strony od warunków prawnych i faktycznych działalności gospodarczej w kraju, a z drugiej – od korzyści lokalizacji, jakie występują w określonych regionach i miejscowościach.

Inwestorzy zagraniczni preferują duże ośrodki miejskie, wyposażone w dobrą infrastrukturę, sieć międzynarodowych połączeń transportowych i telekomunikacyjnych oraz stwarzające dobre warunki życia [por. W. Dziemianowicz, 1994]. Preferuje się przy tym regiony nadgraniczne zachodnie i południowo-zachodnie, gdyż tu występują warunki i działają czynniki położenia nadgranicznego.

2.3. Konkurencyjność regionu

Mechanizm konkurencji, który w gospodarce wolnorynkowej wyznacza zachowanie przedsiębiorstw, odnosi się także do rozwoju gospodarki państw i regionów. Przyjmuje się, że i one mu podlegają, czego wyrazem jest poziom ich rozwoju gospodarczego. W związku z tym pojawiła się koncepcja konkurencyjności państw i regionów jako tych właściwości gospodarki wyznaczonych przez mechanizmy rynkowe, które decydują o ich poziomie rozwoju i osiągnięciach.

Koncepcję konkurencyjności państw podjął M. Porter [1990a], który przeprowadził studia porównawcze różnych krajów i określił warunki ich konkurencyjności. Według M. Portera [1990a s. 71], międzynarodowe sukcesy gospodarcze państw zależą od czterech właściwości kształtujących środowisko, w którym przedsiębiorstwa współzawodniczą w tworzeniu korzyści. Są to: 1) czynniki produkcji, takie jak wykwalifikowana siła robocza i infrastruktura, 2) popyt na produkty i usługi, 3) występowanie przemysłu współpracującego i dostawczego, 4) strategia działalności przedsiębiorstw i ich rywalizacja.

Szczególną rolę w kształtowaniu się konkurencyjności i osiąganiu sukcesu ekonomicznego poszczególnych rodzajów przemysłu danego kraju M. Porter upatruje w kontekście lub środowisku działalności gospodarczej, które tak charakteryzuje [1990a s. 72]: „Poszczególne uwarunkowania, jak i ich system tworzą kontekst, w którym przedsiębiorstwa w danym kraju rodzą się i współzawodniczą: możliwość wykorzystania zasobów i umiejętności niezbędnych dla czerpania korzyści z konkurencji w przemyśle; informacja, która

określa, jakie sposobności są postrzegane i w jakim kierunku zasoby te i umiejętności są wykorzystywane; cele właścicieli, menedżerów i pracowników, dotyczące konkurencji oraz najważniejsze – nacisk na przedsiębiorstwa, aby inwestowały i wprowadzały innowacje. [...] Ostatecznie narody [kraje] osiągają sukcesy w poszczególnych rodzajach przemysłu, ponieważ ich środowisko jest najbardziej dynamiczne i najszybciej dające odpowiedź oraz stymulujące i zmuszające przedsiębiorstwa, aby powiększyć i rozszerzyć swoje korzyści w czasie”. Koncepcja konkurencyjności państw stała się podstawą szeregu studiów porównawczych, w których rozpatrywano czynniki wpływające na charakter i poziom konkurencyjności różnych krajów [por. *The World Competitiveness Report*, 1994].

Koncepcja konkurencyjności regionów, jakkolwiek jest pochodna od koncepcji konkurencyjności państw, to jednak dotyczy odrębnych aspektów w związku z odmienną sytuacją regionów jako terytorialnych podsystemów społecznych państwa. Regiony nie mają suwerenności i związanych z tym instrumentów regulacji prawnej działalności gospodarczej oraz możliwości pewnego zakresu sterowania tą działalnością, w stosunku do podmiotów gospodarczych znajdujących się na ich obszarze, są też słabiej zintegrowane i zbilansowane oraz wykazują mały stopień domknięcia. Stąd konieczność ostrożniejszego posługiwania się tym pojęciem w analizie regionalnej.

Aby określić charakter, mechanizmy i rolę konkurencyjności regionu w jego rozwoju gospodarczym, należy dać odpowiedź na następujące pytania: 1) jak przejawia się konkurencyjność regionu i na czym polega? 2) jak interpretuje się mechanizmy rynkowe kształtujące konkurencyjność? oraz 3) czy jedynie mechanizmy rynkowe kształtują konkurencyjność regionu i jego rozwój?

Ad 1) Konkurencyjność regionu przejawia się w osiągnięciach i korzyściach gospodarczych, jakie powstają w wyniku działania mechanizmów rynkowych. Istotne są tu dwa aspekty: poziom korzyści wyznaczających konkurencyjność i trwanie lub trwałość tych korzyści. Próby ich określenia nie są jednoznaczne.

Co do poziomu korzyści, to zakłada się, że wyznacza je więcej niż przeciętny poziom inwestycji i wzrostu produkcji lub dochodu regionalnego. Przyjmuje się jednak, że regiony, które wykazują szybszy niż przeciętny wzrost, zawdzięczają to swojej konkurencyjności, a regiony, których wzrost jest wolniejszy – jej brakowi.

Trwałość konkurencyjności także wywiera swój wpływ. Regiony o wysokim stopniu trwałości konkurencyjności nie podlegają silniejszemu oddziaływaniu lub presji ze strony innych regionów i stąd wykazują słaby nacisk na zmianę charakteru swojej działalności gospodarczej. Natomiast regiony o trwałej niskiej konkurencyjności napotykają silny nacisk na zmiany charakteru swojej działalności, ponieważ dotychczasowa działalność ma małe szanse rozwoju. Gdy konkurencyjność wykazuje małą trwałość, powstaje niepewność co do charakteru

zmian i poziomu korzyści z nich płynących i regiony podlegają większemu naciskowi konkurencji, ponieważ dotychczasowy stan nie gwarantuje w przyszłości powodzenia.

Zachodzą też istotne związki między konkurencyjnością regionu a jego strukturą gospodarczą i położeniem. Przyjmuje się, że konkurencyjność regionu i korzyści z niej płynące są częściowo zależne od struktury działalności gospodarczej, a częściowo od jej lokalizacji, tj. korzyści położenia. Stąd też regiony grupujące przodujące gałęzie produkcji uzyskują większe korzyści sektorowe niż regiony o stagnujących gałęziach produkcji. Te ostatnie mogą z kolei dysponować korzyściami położenia. Jednak korzyści sektorowe są bardziej trwałe w porównaniu z lokalizacyjnymi, gdyż ich zmiany wymagają dłuższego czasu [E. Sheppard, 1994].

Ad 2) W zasadzie mechanizm kształtowania konkurencyjności regionu tkwi w prawidłowościach działania gospodarki rynkowej. Prawidłowości te są na gruncie różnych teorii odmiennie przedstawiane i interpretowane.

Według klasycznej koncepcji korzyści porównawczych, każdy region specjalizuje się w działalności gospodarczej, którą wyznaczają korzyści porównawcze określane przez obiektywne kryteria, głównie zaś przez regionalnie relatywny niedobór lub nadwyżkę czynników produkcji. Tak więc zakłada się, że nadwyżka czynnika pracy w stosunku do kapitału prowadzi do specjalizacji preferującej ekstensywną produkcję, natomiast w sytuacji odwrotnej – nadwyżka kapitału w stosunku do pracy wyznacza intensywną działalność gospodarczą [J.V. Henderson, 1987]. Ujęcie takie zakłada stałość charakteru i stanu tych czynników, co pozwala ustalać korzyści porównawcze dla każdego regionu jako podstawę planowania jego rozwoju ekonomicznego. Jednak geograficzna mobilność czynników produkcji podważa tę koncepcję oraz określenie specjalizacji regionu.

Mobilność czynników produkcji uwzględnia natomiast neoklasyczna teoria wzrostu, która kładzie nacisk na ruch kapitału i pracy [H. Siebert, 1969]. Teoria ta przyjmuje, że kapitał i praca będą płynąć z regionów o ich nadwyżce do regionów o ich braku. Wyrównuje to różnice w wyposażeniu w te czynniki, kiedy występuje jednakowa dostępność do technologii produkcji. Konsekwencją jest to, że regiony nie mają korzyści porównawczych w stanie równowagi, gdy występuje dostępność do tych samych czynników produkcji.

Krytyka tych teorii podnosi jednak, że obie prowadzą do podobnych konkluzji. Niezależnie od tego bowiem, czy czynniki produkcji są mobilne czy też nie, racjonalne decyzje przedsiębiorców w warunkach pełnej konkurencyjności rynku będą prowadzić do maksymalnie wydajnego korzystania z nakładów i wyrównywania stopy wzrostu. Stąd niepotrzebna jest działalność planistyczna, ponieważ indywidualne decyzje wyznaczają efektywną specjalizację regionu [E. Sheppard, T.J. Barnes, 1990].

Rozpatrując uproszczenia tych teorii, zwraca się też uwagę na potrzebę uwzględnienia w nich korzyści z aglomeracji działalności gospodarczej. Jak wykazuje P. Krugman [1991], korzyści z aglomeracji zasadniczo zmieniają wnioski dotyczące funkcjonalnej specjalizacji i dynamicznej równowagi; zmniejsza się wpływ uwarunkowań ekonomicznych na rzecz historycznych uwarunkowań rozwoju.

Ad 3) Wydaje się, że uzasadniony jest pogląd, iż konkurencyjność regionu nie jest determinowana jedynie przez mechanizmy rynkowe. Według E. Shepparda [1994], korzyści z konkurencyjności są czymś więcej niż tylko korzyściami porównawczymi, należy je traktować jako zmieniające się, a nie stabilne i przewidywalne, mechanizmy rynkowe nie muszą prowadzić do ujednoczenia stopnia wzrostu lub poziomu rozwoju.

Rozwoju gospodarczego regionu nie mogą zapewnić zatem same mechanizmy rynkowe, gdyż nie dają one trwałych korzyści z konkurencyjności; przy tym w wyniku przemian postmodernizacyjnych, olbrzymiej mobilności kapitału i tworzenia się elastycznej organizacji produkcji wzrasta stopień niepewności. Stąd też trafne jest zdanie M. Portera [1990b s. 73], że korzyści konkurencyjności „raczej są tworzone niż dziedziczone. Nie powstają one z wyposażenia naturalnego, zasobów pracy, stopy procentowej [...], jak to klasyczna ekonomia utrzymuje”.

Uzasadnia to pogląd o konieczności podejmowania aktywnych działań prywatnych i publicznych, które zmierzałyby do zmiany niekorzystnych uwarunkowań gospodarki regionu i barier rozwojowych, promowania czynników jego rozwoju w celu zwiększenia konkurencyjności gospodarki, której nie zapewniają same mechanizmy rynkowe. Niski poziom konkurencyjności regionu może być zmieniony również przez aktywną działalność prywatną i publiczną, świadomie kształtującą czynniki rozwoju regionu.

Działalność taka wymaga z jednej strony wyposażenia instytucjonalnego władz regionalnych w określone kompetencje oraz zapewnienia im środków i instrumentów działalności, a także stworzenia właściwego klimatu społecznego dla tej działalności, a z drugiej – rozeznania w sytuacji regionu na szerszym tle tej działalności – krajowym, europejskim, a nawet globalnym [por. J. Szlachta, 1996] oraz opracowania właściwych strategii rozwoju. Nie musi to być podejście keynesowskie, a raczej neo-schumpeterowskie stymulujące i popierające prywatną działalność inwestycyjną [por. B. Jessop, 1993].

2.4. Specyfika rozwoju regionu nadgranicznego

Rozwój regionu nadgranicznego, a w szczególności jego wzrost gospodarczy, zależy od szeregu uwarunkowań występujących w różnej skali: globalnej, krajowej i regionalnej. Mogą one być rozpatrywane jednak zarówno w sposób

ogólny, jak i specyficzny, dotyczący określonego typu regionu. Ze względu na wcześniejsze omówienie problematyki rozwoju regionalnego, przedstawione zostaną specyficzne warunki i czynniki rozwoju właściwe dla regionu nadgranicznego pogranicza zachodniego.

Do *specyficznych warunków* rozwoju regionu nadgranicznego pogranicza zachodniego należy zaliczyć: 1) położenie geograficzne, 2) charakter granicy państwowej, 3) różnice w stanie zagospodarowania i funkcjonowania gospodarki regionów sąsiadujących przez granicę oraz ich organizacji terytorialnej, 4) warunki psychospołeczne i kulturowe.

Położenie geograficzne regionów pogranicza zachodniego ma peryferyjny charakter w stosunku do wewnętrznych centrów kraju. W sytuacji ustrojowej i gospodarczej przed 1990 r. z jednej strony stwarzało to znaczne ograniczenia rozwoju gospodarczego, a z drugiej nie było rekompensowane przez bliższą współpracę z krajami i regionami sąsiadującymi. Zmiana orientacji międzynarodowej i sytuacji geopolitycznej, jaka nastąpiła po zjednoczeniu Niemiec i nawiązaniu nowych stosunków politycznych i gospodarczych w wyniku traktatu między państwami o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 r., zmieniła potencjalnie charakter tego położenia, zbliżając je do głównych ośrodków i regionów intensywnej działalności gospodarczej Niemiec i Europy.

W wyniku tego położenie geograficzne stało się największym „zasobem” tych regionów [G. Gorzelak, 1995 s. 80]. Aktualne korzyści z tego położenia obejmują powstanie rynków przygranicznych, głównie dla obywateli Niemiec korzystających z różnicy cen oraz pewnych korzyści tranzytowych. Natomiast potencjalnie korzyści te mogą powstać przez działalność inwestycyjną realizującą związki kooperacyjne. Pewne znaczenie może też mieć powstanie zaplecza rekreacyjno-wypoczynkowego dla rosnącej wielkiej aglomeracji Berlina.

Charakter granicy państwowej warunkuje rozwój regionów przygranicznych głównie poprzez swój wpływ na wzajemne oddziaływania i kontakty. Nie pełni jednak autonomicznej roli, gdyż zależy od stopnia jej przenikalności i otwartości, ukształtowanego na granicy zachodniej przez stosunki polsko-niemieckie, jak i sąsiedztwa regionalnego (województwa – kraje związkowe). Przenikalność i otwartość granicy polsko-niemieckiej w sensie prawnopolitycznym jest znaczna i zależy od woli współpracy i pewnego zbliżenia deklarowanego przez obie strony, zarówno na poziomie stosunków międzypaństwowych, jak i międzyregionalnych. Natomiast przenikalność w sensie fizyczno-technicznym jest ograniczona przez zbyt małą ilość przejść granicznych, ich infrastrukturę oraz zły stan sieci transportowej. Ma to bezpośredni wpływ na rozwój ośrodków miejskich w węzłach granicznych

i przygranicznych, a pośredni na kształtowanie się oddziaływań oraz współpracy ekonomicznej i handlu przygranicznego.

Granica polsko-niemiecka, mimo że ma w dużej mierze charakter naturalny, przecięła niektóre węzły miejskie i zerwała powiązania ekonomiczne. Ośrodki miejskie zlokalizowane w pobliżu granicy straciły też część swojego zaplecza, co ograniczyło ich rozwój.

Różnice zachodzące między charakterem i stanem gospodarki regionu nadgranicznego a regionu lub regionów sąsiedzkich po drugiej stronie granicy oraz sposobem i regulacjami jej funkcjonowania mogą istotnie warunkować rozwój regionu nadgranicznego. Zwykle bierze się pod uwagę różnice dotyczące charakteru i stanu gospodarki w zakresie struktury gałęziowej produkcji i usług, zasobów i warunków naturalnych, poziomu urbanizacji, rozwoju sieci transportowej i komunikacyjnej oraz infrastruktury, zasobów siły roboczej, sytuacji na rynku pracy i poziomu bezrobocia. Należy tu jednak również uwzględnić różnice w sposobie funkcjonowania gospodarki i regulacjach prawnych, a zwłaszcza w kształtowaniu kosztów produkcji, płac, cen, podatków, organizacji środowiska biznesu, prawnej ochronie środowiska naturalnego, ochronie socjalnej oraz stopniu bezpieczeństwa obywateli.

Różnice te, występujące w skali międzyregionalnej, ale mające swoje źródła w odmienności społeczno-gospodarczej i ustrojowej krajów, do których należą graniczące regiony, wyznaczają w znacznym stopniu specjalizację i poziom konkurencyjności regionu nadgranicznego. Kształtują one na zasadzie komplementarności i konkurencyjności główne specjalistyczne czynniki rozwoju regionu nadgranicznego, jakimi są współpraca międzyregionalna oraz powiązania ekonomiczne. Mogą też prowadzić do pewnych zagrożeń rozwojowych.

Pewne znaczenie dla rozwoju regionów nadgranicznych mają też różnice w organizacji terytorialnej po obu stronach granicy zachodniej. Po stronie niemieckiej występują duże jednostki głównego podziału terytorialnego, jakimi są kraje związkowe. Mają one szerokie uprawnienia w zakresie decyzji politycznych i gospodarczych w sprawie polityki regionalnej i współpracy transgranicznej, wynikające z federacyjnego ustroju politycznego Niemiec. Po stronie polskiej – województwa jako główne jednostki administracyjne terytorialnego podziału kraju nie dysponują takimi samymi uprawnieniami. Zarazem ze względu na „zagraniczny charakter” spraw przygranicznych zmniejsza to jeszcze swobodę decyzji w sprawach współpracy z regionami niemieckimi [por. J. Oßenbrügge, 1996 s. 23].

Również warunki psychospołeczne i kulturowe wpływają na rozwój regionu. Chodzi tu zwłaszcza o te uwarunkowania, które stymulują izolację i obawy przed dominacją ekonomiczną i kulturową strony niemieckiej, występujące w postaci wykupu ziemi, budowy supermarketów po stronie

polskiej itp. Uwarunkowania znajdują swoje źródła w odrębności narodowej, językowej i kulturowej, poziomie wykształcenia oraz nieufności i obawach uzasadnionych doświadczeniem historycznym, przede wszystkim z okresu II wojny światowej. Pokonanie tych barier w pewnym stopniu może dokonać się przez współpracę gospodarczą i uznanie przez drugą stronę interesów narodowych.

Specyficznymi czynnikami rozwoju regionu nadgranicznego pogranicza zachodniego są głównie: współpraca międzyregionalna oraz powiązania ekonomiczne. Zależą one nie tylko od uwarunkowań rozwoju regionu, ale głównie od aktywności społeczności lokalnych i działalności władz regionalnych. Rozpatrując te czynniki należy zauważyć, że nie są to jedyne czynniki rozwoju regionu i że ich działanie jest uwikłane w splot uwarunkowań i czynników, jakim podlega współcześnie rozwój regionu.

Współpraca regionów przygranicznych może objąć różne rodzaje działalności, które prowadzą do tworzenia impulsów rozwojowych i zmniejszenia zagrożeń. Jej istotą jest branie pod uwagę skutków własnych decyzji i działań dla regionu partnerskiego oraz przynajmniej uzgodnione rozwiązywanie wspólnych problemów, np. zagospodarowania Odry i jej dorzecza, tworzenia wspólnej infrastruktury transportowej, współpracy ekologicznej, usuwania niedogodności ruchu transgranicznego i szereg innych. Współpraca regionów przygranicznych oznacza zatem potrzebę i konieczność rozwiązywania szeregu problemów zarówno w skali lokalnej, jak i ponadregionalnej. Jednym z instrumentów tej współpracy jest tworzenie euroregionów na pograniczu zachodniej Polski. Podstawową rolę w tworzeniu i funkcjonowaniu euroregionów odgrywają jednostki samorządu terytorialnego i ich związki. Euroregiony są trwałymi porozumieniami tych związków.

Regiony nadgraniczne nie są jednak w stanie same skutecznie rozwiązywać na drodze współpracy wszystkich problemów, jakie powstają w układzie przygranicznym. Część tych problemów ma charakter międzypaństwowy i ogólnoeuropejski. Stąd potrzeba koordynacji w ich rozwiązywaniu na różnych poziomach złożoności i skali terytorialnej.

Transgraniczne powiązania ekonomiczne, szeroko pojmowane – wymiana handlowa, usługi na rzecz drugiego regionu, obsługa tranzytowa, kooperacja przemysłowa, usługi biznesowe, inwestycje i kredyty, transfer technologii i inne – przyczyniają się do rozwoju gospodarki regionu nadgranicznego poprzez uruchamianie i wykorzystywanie istniejącego potencjału ekonomicznego bądź tworzenie nowego. Aktywizacja istniejącego potencjału dotyczy przede wszystkim tych rodzajów działalności, które ze względu na peryferyjne położenie regionu nie są konkurencyjne. Na rozwój tych powiązań mają wpływ czynniki komplementarności rynkowej, alternatywnej sposobności oraz korzyści z konkurencyjności. Zasadniczą przeszkodą w ich rozwoju jest

niekompatybilność systemów gospodarczych regionów przygranicznych, znaczne różnice potencjałów gospodarczych oraz niedorozwój środowiska biznesu [por. T. Strykiewicz, 1996 s. 16].

Rozwój współpracy i powiązań ekonomicznych między regionami przygranicznymi nie jest jednak tylko problemem ekonomicznym, lecz także politycznym i psychospołecznym. Wymaga wprowadzenia przyjacielskiej współpracy i stworzenia „środowiska zaufania” [J. Oßenbrügge, 1996 s. 22].

Charakter wzajemnych uwarunkowań, współpracy i powiązań regionów nadgranicznych pogranicza zachodniego wykazuje, że przechodzą one od form koegzystencji do współpracy, wynikiem której może być zwiększenie szans rozwoju oraz wzrostu gospodarczego i cywilizacyjnego, a także uzyskania korzyści peryferyjności, a nawet stania się ważnymi ogniwami rozwoju kraju w układzie regionalnym.

Obok szans rozwoju występować mogą też zagrożenia, do których B. Winiarski [1993 s. 98-101] zalicza: 1) dominowanie kapitału niemieckiego i postępującą stratyfikację społeczną, grupującą po jednej stronie uboższą ludność polską, oferującą głównie swą pracę, a po drugiej przedsiębiorców Niemców, 2) pogłębianie różnic w zagospodarowaniu regionów przygranicznych, przez co granica ta stawałaby się barierą cywilizacyjną, 3) możliwość ukształtowania kierunków i struktury rozwoju regionów przygranicznych Polski pod wpływem oddziaływania centrów grawitacji zlokalizowanych po stronie niemieckiej, co może spowodować stopniowe włączanie zachodnich regionów przygranicznych do obszaru gospodarczego Niemiec i przekształcenie ich w obszary peryferyjne wobec tych centrów.

Zagrożeń tych nie należy lekceważyć, ale i przeceniać. Niedopuszczenie do ich realizacji, a wykorzystanie szans rozwoju, wymaga zarówno osiągania korzyści z działania mechanizmów rynkowych rozwoju, jak i prowadzenia świadomej i celowej polityki rozwoju regionalnego, która zawierałaby ocenę i selekcję propozycji i projektów partnerów zagranicznych.

Bibliografia

- Benko G., 1992. *Geografia technopolii*. Warszawa: PWN.
 Buchhofer E., Kortus B., 1995. *Polska i Niemcy: geografia sąsiedztwa w nowej Europie*. Kraków: Universitas.
 Chojnicki Z., 1988. *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*. Przegląd Geograficzny 60/4, s. 491-510.
 Chojnicki Z., 1989. *Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego*. W: Kukliński A. (red.), *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski*.

- Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny 18, Warszawa, s. 107-121.
- Chojnicki Z., 1993. Postmodernistyczne zmiany globalnego porządku społeczno-gospodarczego. W: Kukliński A. (red.), *Polonia, quo vadis?* Studia Regionalne i Lokalne 12 (45), Warszawa: Uniwersytet Warszawski, s. 167-204.
- Chojnicki Z., 1996. Region w ujęciu geograficzno-systemowym. W: T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 7-43.
- Chojnicki Z., 1997. Region jako terytorialny system społeczny. W: Kukliński A. (red.), *Problematyka przestrzeni europejskiej*. Warszawa: Euroreg, s. 267-287.
- Chojnicki Z., 1992. Współczesne problemy gospodarki przestrzennej. W: Chojnicki Z., Czyż T. (red.), *Współczesne problemy gospodarki społeczno-ekonomicznej Polski*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Chojnicki Z., Stryjakiewicz T., 1996. *Problemy współpracy regionalnej w polsko-niemieckim obszarze przygranicznym*. Biuletyn KPZK PAN 171. Warszawa: PWN.
- Crook S., Pakulski J., Waters M., 1992. *Postmodernization. Change in advanced society*. London: Sage Publications.
- Domański R., 1992. Postfordowski elastyczny model produkcji a jej przestrzenna organizacja. W: Chojnicki Z. (red.), *Studia geograficzne przemian społeczno-gospodarczych*. Biuletyn KPZK PAN 159. Warszawa: PWN, s. 49-73.
- Dziemianowicz W., 1994. Kapitał zagraniczny w Czecho-Słowacji, Polsce i na Węgrzech w latach 1989-1992. W: Mync A., Jallowiecki B. (red.), *Przedsiębiorczość i prywatyzacja*. Biuletyn KPZK PAN 168. Warszawa: PWN.
- Dziwowski K., 1967. *Teoria regionu ekonomicznego*. Przegląd Geograficzny 39/1, s. 35-50.
- Gabbe J., 1996. Rozwój gospodarczy i społeczny regionów przygranicznych w Europie Zachodniej. W: Baltowski M. (red.), *Regiony, euroregiony, rozwój regionalny*. Euroregion Bug, t. 4, Lublin: Norbertinum, s. 40-69.
- Gale S., Atkinson H., 1979. On the set theoretic foundations of the regionalization problem. W: Gale S., Olsson G. (eds), *Philosophy in geography*. Dordrecht: Reidel, s. 65-107.
- Goźdel G., 1995. *Transformacja systemowa a restrukturyzacja regionalna*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Harvey D., 1990. *The condition of postmodernity*. Cambridge: Blackwell.
- Hausner J., Kudlacz T., Szlachta J., 1995. *Instytucjonalne warunki restrukturyzacji regionalnej Polski*. Studia KPZK PAN 103. Warszawa: PWN.
- Henderson J.V., 1987. Systems of cities and intercity trade. W: Hausen P., Labbé M., Peeters D., Thisse J., Henderson J.V. (eds), *Systems of cities and facility location*. New York: Harwood Academic.
- Häkli G., 1994. *Territoriality and the rise of modern state*. Tenna 172. 1, s. 1-82.
- Isard W., 1969. *General theory. Social, political, economic and regional; with particular preference to decision-making analysis*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

- Jessop B., 1993. *Towards a Schumpeterian workfare state? Preliminary remarks on post-Fordist political economy*. Studies in Political Economy 40, s. 7-40.
- Kolodziejski J., Pyszkowski A., Szlachta J., *Kształtowanie rozwoju regionalnego w warunkach transformacji systemowej Polski*. Biuletyn KPZK PAN 173. Warszawa: PWN, s. 7-80.
- Krugman P., 1991. *Geography and trade*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Lösch A., 1940. *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*. Jena: Gustav Fischer (tłum. polskie: *Gospodarka przestrzenna*. Warszawa: PWE, 1961).
- Martinez O.J., 1994. The dynamics of border interaction. W: Schofield D.H., *Global boundaries. World boundaries*. Vol. 1. London, s. 1-15.
- Państwo sprawne, przyjazne i bezpieczne. Program decentralizacji funkcji państwa i rozwoju samorządu terytorialnego*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, kwiecień 1997.
- Oßenbrügge J., 1996. Oddziaływanie gospodarcze i współpraca na niemiecko-polskim obszarze przygranicznym – perspektywa porównawcza. W: Chojnicki Z., Stryjakiewicz T. (red.), 1996. *Problemy współpracy regionalnej w polsko-niemieckim obszarze przygranicznym*. Biuletyn KPZK PAN 171. Warszawa: PWN, s. 21-31.
- Porter M., 1990a. *The competitive advantage of nations*. London: MacMillan.
- Porter M., 1990b. *The competitive advantage of nations*. Harvard Business Review 68/2, s. 73-93.
- Rykiel Z., 1990. *Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych*. Przegląd Geograficzny 62/ 3-4, s. 263-273.
- Scott A., 1988. *New industrial spaces*. London: Pion.
- Sheppard E., 1994. *The geography of economic restructuring*. Prague: International Geographical Union Meeting.
- Sheppard E., Barnes T.J., 1990. *The capitalist space economy: analytical foundation*. London: Unwin and Hyman.
- Siebert H., 1969. *Regional economic growth: theory and policy*. Scranton: International Textbook Company.
- Stryjakiewicz T., 1996. Uwarunkowania polsko-niemieckiej współpracy przygranicznej na tle polityki regionalnej. W: Chojnicki Z., Stryjakiewicz T., *Problemy współpracy regionalnej w polsko-niemieckim obszarze przygranicznym*. Biuletyn KPZK PAN 171. Warszawa: PWN, s. 7-20.
- Sunley P., 1992. *An uncertain future: a critique of post-Keynesian economic geographies*. Progress in Human Geography 16/1, s. 58-70.
- Szeliga P., 1991. *Międzynarodowa zależność gospodarcza w świetle ujęć komplementarnych*. Dokumentacja Geograficzna, z. 5, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szlachta J., 1996. *Regionalny wymiar konkurencyjności gospodarki*. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 3, s. 87-99.
- Szlachta J., 1997. *Programowanie rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej*. Studia KPZK PAN 105. Warszawa: PWN.
- Sztompka P., 1983. *Zmiana strukturalna społeczeństwa*. Studia Socjologiczne 2, s. 125-151.

- Ullman E.L., 1956. The role of transportation and the bases for interaction. W: Thomas W.L. (ed.), *Man's role in changing the face of the Earth*. Chicago: University of Chicago Press, s. 862-880.
- Winiarski B., 1993. Zachodnie regiony Polski – szanse i zagrożenia. W: Kukliński A. (red.), *Polonia, quo vadis? Studia Regionalne i Lokalne* 12 (45), Warszawa: Uniwersytet Warszawski, s. 71-104.
- Wojtasiewicz L., 1995. Badania regionalne i programowanie rozwoju regionów – nowe koncepcje metodologiczne. W: Kosiedowski W. (red.), *Gospodarka przestrzenna i regionalna w trakcie przemian*. Toruń: Uniwersytet M. Kopernika, s. 46-52.

ANDRZEJ MACIAS

**ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE
JAKO CZYNNIK I OGRANICZENIE ROZWOJU
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO
WOJEWÓDZTWA GORZOWSKIEGO
Podsystem przyrodniczy województwa gorzowskiego**

1. Wiadomości wstępne

1.1. Położenie województwa gorzowskiego

Województwo gorzowskie położone jest w zachodniej Polsce. Rozciąga się od 14°27' do 16°10' długości geograficznej wschodniej i od 52°15' do 53°19' szerokości geograficznej północnej. Rozciągłość równoleżnikowa wynosi więc 116 km, a południkowa 122 km.

Województwo graniczy od północy z województwem szczecińskim (191 km długości granicy administracyjnej), od północnego wschodu z województwem koszalińskim (50 km), od wschodu z województwami pilskim (75 km) i poznańskim (85 km), od południa z województwem zielonogórskim (146 km), natomiast od zachodu z Niemiecką Republiką Federalną, a konkretnie z landem Brandenburgia (64 km). Takie położenie stwarza dogodne warunki do rozwoju gospodarczego oraz decyduje o istotnym znaczeniu komunikacyjnym.

Jednocześnie jest to obszar znajdujący się w strefie regionalnej polityki przestrzennej kraju o dominancie związanej z ochroną środowiska. Położenie geograficzne decyduje również o wpływie klimatu oceanicznego, przez co województwo charakteryzuje się łagodniejszym klimatem od pozostałych obszarów kraju.

To samo położenie sprawia jednak, że obszar województwa znajduje się w strefie zanieczyszczeń transgranicznych pochodzących z krajów zachodnich (brak naturalnych barier orograficznych, przeważające wiatry zachodnie).